

М. ҚОСИМОВА

МУҲАММАДНИЁЗ
НИШОТИЙ
(ҲАЁТИ ВА ИЖОДИ)

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ
1987

Ушбу рисолада ўзбек классик адабиётининг истеъдодли наояндларидан Муҳаммаднўз Нишотийнинг ҳаёт йўли ёритилади. Шoirнинг лирик асарлари, дostonлари гоавий-бадий жиҳатдан характерлаб берилади.

Рисола кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р
Филология фанлари кандидати Р. ВОҲИДОВ

Т а қ р и з ч и л а р
Филология фанлари кандидатлари:
Т. ҚОРАЕВ, И. ҲАҚҚУЛОВ

Қ $\frac{4603010202-3526}{М 355 (04)-87}$ 220—87

© Ўзбекистон ССР «ФАН» нашриёти, 1987 й.

МУҚАДДИМА

Муҳаммаднийез Нишотий ўзбек адабиётининг XVIII асрда яшаб ижод этган атоқли намояндаларидан биридир. Шоир ўзининг тематик бой ва жанрлар жиҳатидан ранг-баранг асарлари билан ўша давр адабий ҳаракатчилигида ўзига хос ўринга эгадир. Шеърингда буюк Навоий ва Фузулийга эргашиб, уларнинг ҳаёт-бахш ғояларини давом эттирди, ғазалларига мухаммаслар битди. Нишотийнинг «Хусну Дил» достони ўзининг мазмун, ғоявий-бадий фазилатлари билан XVIII аср дostonчилигида алоҳида ажралиб туради. Шоир унда замонасининг муҳим воқеликларини, ижтимоий муҳитнинг иллатларини реалистик майл билан тасвир этиб берди.

Нишотий тахаллусли шоирлар Шарқ халқларининг ўтмиш адабиётида кўп учрайди. Турли даврларда яшаб, турли тилларда ижод этган бу шоирлар ҳақида манбаларда жуда оз маълумот учрайди. Жумладан, Лутф Алибек Озарнинг 1860 йилда Бомбеда нашр этилган «Оташкада» асарида исфахонлик оға Муҳаммад Нишот ва хуросонлик Зайнул Обидин Нишот (1700 йилда вафот этган)лар ҳақида маълумот берилади.

Ризоқули Ҳидоятнинг 1878 йилда Техронда нашр этилган «Мажмаул-фусаҳ» асарида турли асрларда ўтган Нишотий тахаллусли 5 шоир ҳақида маълумот келтирилади. Улар исфахонлик Мирза Абдулваҳоб, Муҳаммад Боғи Нишотий, мазандаронлик Нишотий, дамовандлик ва деҳликлик Нишотийлардир. Уларнинг кўпи XVIII—XIX асрларда яшаб, ижод этганлар. Шунингдек, Шерозда ҳам Муҳаммад Нишот (1758 йилда вафот этган) ва Нишотий тахаллуслари билан икки шоир яшаб ижод этган¹. Худди шу даврнинг ўзида Озарбайжоннинг Ширвон вилоятида ҳам Нишотий тахаллусли икки шоир машҳур бўлган.

Ҳинд адабиётшуноси Саид Эҳтишом Ҳусайннинг «Урду адабиёти тарихи»² китобида урду шоири Ибн

¹ Абдуллаев В. Хоксор ва Нишотий. Самарқанд, 1960. 43-бет.

² Саид Эҳтишом Хусейн. История литературы урду. М., 1961. С. 41.

Нишотий ижоди ҳақида маълумот берилди. Ибн Нишотий XVII аср прогрессив урду адабиётининг кўзга кўринган намояндаларидан бири бўлган.

Кўринадики, Шарқ халқлари адабиёти тарихида 10 дан ортиқ Нишотий тахаллусли шоирлар ижод этган. XVIII асрда яшаб ижод этган хоразмлик ўзбек шоири Муҳаммадниёз ҳам Нишотий тахаллуси билан қалам тебратган, ўз асарларини ўзбек тилида яратиб, прогрессив ўзбек адабиётининг ривожланишига муносиб ҳисса қўшган. Мавлоно Нишотийнинг шеърлари ўз давридаёқ адабиёт мухлисларига манзур бўлган ва кўпгина баёзлар, шеърий тўпламларга киритилган, унинг ғазалларига мухаммаслар боғлаганлар.

Нишотийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида тарихий асарларда жуда қисқа маълумот берилган. Уларда шоир яшаган даврга доир аниқ ишораларнинг учраши характерлидир. Жумладан, Муҳаммад Юсуф Баёний, Паҳлавонқули Равнақ ва Муҳаммадниёз Нишотийнинг бир даврда (Темурғозихон замонида) яшаганлиги ва бу иккала шоирнинг ўзаро «шўх йўсинда» мушоира қилганлиги ҳақида маълумот беради³.

Нишотийнинг турли баёзлар, адабий тўпламлар орқали етиб келган асарлари унинг ижод йўлини ўрганишда қимматли манба сифатида хизмат қилади.

Нишотийнинг ҳаёти ва ижодини илмий асосда ўрганиш Улуғ Октябрь Социалистик революциясидан сўнг изчил равишда амалга ошди. Шоир мероси тўпланди ва унинг шеърларидан бир қисми нашр этилди. Адабиётшуносларимиз олдида эса шоирнинг ҳаёти ва ижодига доир барча манбаларни чуқур ўрганиб, унинг адабиётимиз тарихидаги ўрнини белгилаш вазифаси тугар эди⁴.

Нишотийнинг ҳаёти ва ижодига оид дастлабки изланишлар Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси В. Абдуллаев қаламига мансубдир. Олим ўзининг йирик тадқиқотида⁵ Хоразмда яшаб ижод этган Вафой, Равнақ, Роқим, Андалиб, Нишотий, Умар Боқий, Муҳаммад Хоксор каби шоирларнинг ижодларини ўрганиб ва мазкур давр адабий ҳаракатчилиги ҳақидаги баъзи бир нотўғри қарашларнинг асос-

³ Баёний. Таворихи Хоразм. ЎзССР ФА Шарқшунослик институти. Инв. № 7421.

⁴ Зоҳидов В. Ўзбек адабиёти тарихидан. Тошкент, 1961. 6-бет.

⁵ Абдуллаев В. XVII—XVIII асрларда Хоразмда ўзбек адабиёти. Докт. дис., Самарқанд, 1958.

сизлигини исбот этди. В. Абдуллаев текширишларида Муҳаммадниёз Нишотий яшаган давр марксча-ленинча методология асосида илмий ўрганилди ва шу асосда шоир адабий меросининг ғоявий йўналиши белгилаб берилди. Унинг бу мавзуга доир эълон қилинган асарлари Нишотий ижоди билан илмий жамоатчиликни кенгроқ хабардор этишга хизмат қилди⁶. Натижада Нишотий ижодига қизиқиш ортиб борди. Шоирнинг лирик мероси, айниқса, унинг «Хусну Дил» дostonи бошқа олимларнинг диққатини ҳам ўзига жалб этди. Жумладан, проф. И. С. Брагинский ўзбек-тожик адабий алоқаларини ўрганишга бағишланган ишида XVIII—XIX асрлар адабиёти ҳақида фикр юритиб, «XVIII аср Хоразм адабиётининг атоқли вакилларида бири Нишотийдир. У Лутфий, Навоий, Фузулий шеърларидан таъсирланиб, мухаммаслар ёзган»⁷,—деб шоир ижодига юксак баҳо беради.

Адабиётшунос Холид Расул Нишотийнинг ҳаёти ва ижодига доир⁸ мақолалар эълон қилди ҳамда шоирнинг шеърлари ва «Хусну Дил» дostonини нашр эттирди⁹. Олим ўзининг эпик шеърят масалаларига доир махсус тадқиқотида¹⁰ Нишотий «Хусну Дил» дostonининг таҳлилига тўхталиб унда кўпроқ халқ орзу-истакларининг ифодаланишини ёритишга ҳаракат қилади. Автор бу дostonнинг бир қатор бошқа эпик шеърый асарлар қатори халқ орасида кенг тарқалганлигини қайд этади.

Шунингдек, таниқли адабиётшунос олимлардан А. П. Қаюмов¹¹ ва В. Валихўжаев тадқиқотларида Нишотийнинг ўзбек классик адабиётимизнинг илғор ғояларини давом эттириб, ўзбек эпик шеърятининг оригинал намуналаридан ҳисобланган «Хусну Дил» досто-

⁶ Абдуллаев В. Шоир Нишотий ва унинг «Хусну Дил» дostonи ҳақида//Труды Тадж. учительского инс. Т. III. Самарканд, 1965. С. 103—107. Нишотий лирикаси. Ўзбек тили ва адабиёти. 1960. 6-сон. Хоксор ва Нишотий. Самарқанд, 1960. Ўзбек адабиёти тарихи. Иккинчи китоб. Тошкент, 1964. 188—214-бетлар.

⁷ Брагинский И. С. Взаимосвязи литературы Востока и Запада.//Сб. М. 1961. С. 17.

⁸ Холид Расул. Нишотий ва унинг «Хусну Дил» дostonи. Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1962. 4-сон. Нишотий. Хусн ва Дил. Лирика. Тошкент. 1967. 3—14-бетлар.

⁹ Холид Расул. Нишотий. Хусн ва Дил. Лирика. Тошкент, 1967. И. Ражабов билан ҳамкорликда.

¹⁰ Расулев Х. Ўзбек эпик шеърятда халқчиллик. Тошкент, 1973. 29—56-бетлар.

¹¹ Қаюмов А. Қўқон адабий муҳити. Тошкент, 1961. 5-бет.

нини яратиш билан А. Навоийдан кейинги давр поэма-чилик тараққиётига баракали ҳисса қўшганлиги ҳақли равишда қайд этилади¹².

Нишотий асарларининг тил хусусиятлари У. Турсунов ва Б. Уринбоевларнинг¹³ ўзбек адабий тили тарихига бағишланган тадқиқотларида қисқача бўлса-да таҳлил этилган. Унда Нишотий асарлари тилини ўрганишда, айниқса, унинг «Ҳусну Дил» достони аҳамиятли бўлгани, шоирнинг адабиётдагина эмас, балки адабий тил соҳасида ҳам Навоий традициясини давом эттиргани айтилади. «Ҳусну Дил» достони XVIII аср ўзбек адабий тили тарихида муҳим ўрин эгаллаган шеърини қисса сифатида баҳоланади.

Нишотий ижодини илмий ўрганиш билан бирга унинг адабий меросини оммалаштириш мақсадида ҳам бир қатор ишлар амалга оширилди. Шоирнинг шеърларини адабий тўпламлар ва хрестоматияларга киритилди, «Танланган асарлар»и нашр этирилди. Адабиётшунос олим О. Шарафиддинов томонидан тузилган «Ўзбек адабиёти тарихи»¹⁴ хрестоматиясида Нишотий шеърларидан намуналар келтирилган. Унда шоирнинг «ўлайин» радифли ғазали, бир мухаммас ва бир мусаддаси берилган. Аммо мазкур шеърларни кўчиришда жиддий камчиликларга йўл қўйилганки, бу академик В. Абдуллаев томонидан ўз вақтида тўғри кўрсатиб ўтилган эди¹⁵.

«Ўзбек адабиёти» кўптомлигининг III томида¹⁶ Нишотий ҳақида қисқа маълумот ва унинг ижодидан намуналар берилган. Унда Нишотийнинг Алишер Навоий традицияларини давом эттирган таланти ижодкорлардан бўлганлиги айтилган.

1960 йилда Ўзбекистон бадий адабиёт нашриёти Нишотийнинг «Танланган асарлар»ини биринчи марта нашр этди¹⁷. Тўплам уни нашрга тайёрлаган В. Мирзаевнинг кириш сўзи билан бошланиб, «Ҳусну Дил» достонидан парчалар ҳамда шоирнинг лирик шеърларидан намуналарни ўз ичига олади.

¹² Валихўжаев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. Тошкент, 1974. 145-бет.

¹³ Турсунов У., Уринбоев Б. Ўзбек адабий тили тарихи. Тошкент, 1982. 101—104-бетлар.

¹⁴ Шарафиддинов О. Ўзбек адабий тарихи хрестоматияси. II том, 1945, 112—114-бетлар.

¹⁵ Абдуллаев В. Хоксор ва Нишотий. Самарқанд, 1960. 46—58-бетлар.

¹⁶ Ўзбек адабиёти. III том. Тошкент, 1959. 444—467-бетлар.

¹⁷ Нишотий. Танланган асарлар. Тошкент, 1960.

1967 йилда Нишотийнинг «Танланган асарлар»¹⁸ иккинчи марта катта ҳажмда нашр этилди. Унда шоирнинг «Ҳусну Дил» достони тўлиқ ҳолда ва лирик меросидан намуналар берилган.

Нишотий ижоди олий ўқув юртларининг «Ўзбек адабиёти тарихи» программалари ва дарсликларидан¹⁹ ҳам кенг ўрин олди.

Нишотийнинг адабий меросини ўрганишга доир адабиётшунослигимизнинг қўлга киритган ютуқлари, шубҳасиз, катта аҳамиятга эгадир. Аммо XVIII аср ўзбек адабиётининг истеъдодли вакили Нишотийнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳар томонлама ўрганишга сазовордир. Чунки у жўшқин лирик шеърларида ва йирик эпик асари бўлган «Ҳусну Дил»да олижаноб инсоний фазилатларни, ҳаёт ва маърифатни куйлади, халқнинг тинчлик, осойишталик ҳақидаги идеалларини ифода этди, мажозий образлар орқали инсонпарварлик, ватанпарварлик, дўстлик, севги-садоқат каби муҳим ҳаётий масалаларга доир илғор қарашларини баён этди.

Нишотий «Ҳусну Дил» достонини яратар экан, у XV — XVI асрларда яшаб ижод этган машҳур форс-тожик шоирлари Фаттоҳий ва Мушфиқийнинг Ҳусну Дил сюжетидаги асарларидан илҳомланган, ижодий фойдаланган. Классик адабиётда вужудга келган бир-бирига уйғун сюжетдаги асарларни чоғиштирма усулда ўрганиш адабиётдаги традиция ва новаторлик, адабий алоқа ва ўзаро таъсир проблемаларини тўғри ёритишга, ўтмиш маданиятимиз тарихини чуқурроқ ўрганишга ёрдам беради.

Шунга кўра, ушбу рисолада Муҳаммадниёз Нишотийнинг ҳаёт йўлини ўрганиш, унинг лирикаси, «Ҳусну Дил» достони асосида ўтмиш адабиёти традицияларига муносабат ва новаторлик масалаларини ёритиш мақсад қилиб олинди.

¹⁸ Нишотий. Ҳусн ва Дил. Лирика. Тошкент, 1967. Нашрга тайёрловчи Х. Расул ва И. Ражабовлар.

¹⁹ Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. Иккинчи китоб. Тошкент, 1964. 188—214-бетлар.

ҲАЁТ САҲИФАЛАРИ

Муҳаммаднӣёз Нишотийнинг таржимаи ҳоли ҳақида тарихий ва адабий манбаларда мукаммал маълумот йўқ. Шоирнинг биографиясига доир баъзи бир қайдларни унинг ўз асарлари орқали англаб олиш мумкин.

«Ҳусну Дил» достонининг кириш қисмидан англашилишича, шоир Хоразмда туғилиб, ҳаётининг кўп қисмини шу воҳада ўтказган. Шоир бу воҳанинг гўзаллиги ва хушхулқ одамлари ҳақида ҳаяжон билан ёзади:

Бор эди Хоразм диёри — ерим,
Андин эди яхши-ёмон гавҳарим.
Дема ани бор эди жаннат мисол
Етмагуси васфига ваҳму хаёл.
Халқи анинг барчаси ишратфизо
Хулқи хушу нутқи дағи дилкушо.
Илм элнининг васфи жаҳондин фузун,
Ҳар не гумон айласанг андин фузун¹.

Нишотийнинг туғилган ва вафот этган йиллари номаълум. Шоир Хивадаги мактаб, мадрасаларда ўқиб билим олган, кўп илмларга, жумладан шеърятга алоҳида қизиқиш билан қараган. Замонасининг маданиятли, маърифатли кишиси бўлиб етишган ва «Нишотий» (шодлик, хурсандчилик маъноларида) тахаллуси билан шеърлар ёзиб, халқ орасида танилган.

Нишотий ўзбек ва форс-тожик классик адабиётларини чуқур ўрганди. Шеър санъати маҳоратини эгаллашда Фирдавсий, Низомий Ганжавий, Хисрав Деҳлавий, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий каби улуғ даҳоларнинг асарларидан сабоқ олди, уларга эргашиб ижод этди. Шу билан бирга у Юнон, Эрон ва Ўрта Осиё халқларининг қадим маданияти, тарихи билан ҳам таниш бўлган.

Маълумки, XVIII асрда, айниқса, шу асрнинг 40 — 60-йилларида Хоразм хонлигининг сиёсий аҳволи ва хўжалик ҳаёти ниҳоят оғир эди. Ҳукмдорлар эл-юртни талон-торож этдилар. Хонликда жабр-зулм, зўравонлик, фишқ-фужур авж олди. Халқ томонида турган шоир ва

¹ Нишотий. Ҳусн ва Дил. Лирика. Тошкент, 1967. 22—23-бетлар. Бундан кейинги мисоллар шу китобдан олинади ва саҳифалари қавсда кўрсатилади.

олимлар бу аҳволдан қаттиқ изтироб чекдилар ва таъқибларга учрадилар. Ана шундай бир шароитда Нишотийнинг аҳволи ҳам ниҳоятда оғир кечади. Шоирнинг айтишича, Хоразм тахтига келган янги ҳукмдорлар унинг мол-мулки ва уй-жойини тортиб олганлар. Натижада у паноҳ истаб Бухорога келишга мажбур бўлган.

Чархи дуний ногоҳ ўлуб бадмижоз,
Дун элига берди камоли ривож.
Молики амлок ўлуб ул бож ўлуб,
Бизга иложи анинг ихрож ўлуб.
Чиқмоқи фикр айлабон икки рафиқ,
Ул деди: ғурбат сари бошла тариқ.
Хуллас ўлуб мулку ватандин жудо,
Солдим ўзум ғурбати шиддат аро.
Токи Бухоро сари қўйдим қадам,
Оҳи бу хори аро бўлдим адам.
Гарчи эрур манзили дилкаш баса,
Лек мусофирга эмас хуш баса.

(25-бет)

Аммо Бухоро хонлигидаги танг аҳвол Хоразм ҳаётидан сира қолишмас эди. Бу вақтда ўлкада аштархонийлар, сўнг манғитлар ҳукмронлик қилиб, халққа турлитуман солиқлар солиб, жабр-зулм ва диний жаҳолатни авж олдирган эдилар. XVIII асрнинг ўрталарида Бухоро хонлиги, айниқса, фожиали даврларни бошидан кечирди. Аҳвол шундай бўлгач, Нишотийнинг Бухорога келиб, бу ерда яхши ҳаёт кечириши ҳам амри маҳол эди. Бунинг устига шоир мусофирчилик азобларини кўрди, таниш-билишлари, турар жойининг бўлмагани уни кўп қийнади. Шоир ғарибликда, муҳтожликда яшайди. Бу аҳволни у қуйидагича ифодалайди:

Не манго маъвою манзил аён,
Ваҳ не дедим турғали қайда макон?

Тўъма учун шому саҳар нолишим,
Тифл киби бармоге сўрмоқ ишим.
Гарчи улуснинг ҳаду поёни йўқ,
Тонимоғим бирини имкони йўқ.
Қай бир алам васфини таҳрир этай?
Ёки қаю дардни тақрир этай?

(26-бет)

Шундай оғир ва мусибатли дамларда унинг ёлғиз сирдоши қалам эди:

Оҳки ман хаста демоқликка ғам,
Бир киши йўқ ҳамдам иллоки қалам.

(244-бет)

Нишотий шундай шароитда ҳам Бухорода ижодини давом эттириб, «Хусну Дил» асарини яратди. Унинг ўз

машаққатли ҳаёти ҳақидаги қайдлари XVIII асрнинг 60 — 70-йилларидаги Бухоро хонлиги ҳаёт картинасини характерлаб беради. Нишотий дунё, давр воқеалари, замона тенгсизликлари ҳақида чуқур мушоҳадаларга берилади. Ҳаётда бировнинг давлатманд ва тождор, бировнинг эса оёқ ости, бировнинг азиз ва яна бировнинг хор бўлганидан чуқур норозилик билдиради.

Оҳки бу давр иши бордур ажиб,
Кўрки ўлурми бу ишидин ғариб,
Тиғи фалак тез эрур ондоқ яшин,
Биринг олур сочини, биринг бошин.
Онга берур давлату нашъу намо,
Муни қилур зиллат ила хоки по.
Мундоқ эрур ҳодисаи рўзгор,
Бирин азиз айлару, ул бирни хор.

(240—241-бетлар)

Нишотийнинг Бухорода неча йил яшагани, қачон вафот этгани маълум эмас.

БОҶИЙ ХАЗИНА

Нишотийнинг бизгача етиб келган адабий мероси шоир ижодининг катта кўламлигидан далолат беради. Унинг шеърлари ва «Ҳусну Дил» достони турли котиблар томонидан кўчирилган. Аммо уларнинг Нишотий қўли билан ёзилган нусхаси сақланмаган. Мавжуд қўлёзмаларнинг асосий қисми Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида², Алишер Навоий номидаги Самарқанд Давлат университетининг фундаментал кутубхонасида³, шунингдек, Ўзбекистон ССР ФА Ҳ. Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институтида⁴ сақланади. Қўлёзмаларда шоирнинг «Ҳусну Дил» достони билан бирга лирик шеърлари, мухаммас, мусаддас ва қасида жанрларидаги асарлари мавжуд бўлиб, улар халқ орасида кенг тарқалган ва шеърят муҳиблари томонидан севиб ўрганилган.

Нишотий асарларининг мавжуд қўлёзмалари орасида Ўзбекистон ССР ФА Қўлёзмалар институтида 156-рақамда сақланаётган дастхат ўзининг мукамаллиги билан ажралиб туради. Унда шоирнинг «Ҳусну Дил» досто-

² ЎзССР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. Инв. № 1197, 1266—1, 1198, 7013, 7054 ва б.

³ Самарқанд Давлат университетининг фундаментал кутубхонаси. Инв. № 212—829.

⁴ ЎзССР ФА Қўлёзмалар институти, инв. № 156.

ни билан бирга 38 та ғазали, 14 та мухаммаси, мусаддас ва бир қасидаси мавжуд бўлиб, шеърлар жами 1350 мисрани ташкил этади. Ушбу девонни шоир Комил Хоразмийнинг ўғли Муҳаммад Расул (тахаллуси Мирзо) кўчирган. Замонасининг исътедодли шоири ва моҳир хаттоти Мирзо бу дилкаш сатрларни Нишотийнинг ҳаётлигида битилган қадимий, ишончли қўлёзма нусхадан кўчирган бўлса ажаб эмас.

Нишотий шеърларидан намуналар ва «Хусну Дил» достонини нашрга тайёрлашда Х. Расул ва И. Ражабов шу қўлёзмадан асосий манба сифатида фойдаланганлар. Таъкидлаш лозимки, Нишотий «Хусну Дил» достонининг тўлиқ ҳолда Ўзбекистон ССР бадий адабиёт нашриёти томонидан нашр этилганлиги маданий ҳаётимизда катта воқеа бўлди. Бу нашр орқали кенг китобхонлар оммаси шоир Нишотийнинг «Хусну Дил» достони ва лирик шеърлари билан мукамал танишиш имкониятига эга бўлдилар.

Лекин ушбу нашрда анчагина ноаниқликларга ҳам йўл қўйилганки, улар айрим ўринларда асарнинг тушунилишини қийинлаштиради. Айниқса, нашр вариантини унга асос бўлган қўлёзма билан чоғиштириб ўрганилганда, ундаги камчиликлар яна ҳам равшанроқ намоён бўлади. Нашрда қўлёзмадаги айрим сўзлар маъно жиҳатидан бузилган, ўзгартирилган ёхуд тамоман бошқа сўз билан алмаштирилган ҳоллар учрайди. Баъзи мисраларда сўзлар, ҳарфларни тушириб қолдириш ёхуд уларни олдин-кетин ўринсиз бериш, кўп ўринда қўшимчаларни нотўғри ишлатиш ҳоллари кўзга ташланади. Айрим мисолларга мурожаат этайлик:

Нишотий достонининг кириш бобларида ўзининг оғир моддий аҳволи ҳақида сўзлаб

Тўма учун шому саҳар нолишим,
Тифли киби бармоге сўрмоқ нишим⁵,

деб ёзади. Бу байтдаги «тўма» (озик-овқат), «бармоге» сўзлари нашр этилган китобда «таъма», «бармоғу» (26-бет) шаклларида берилганки, бу юқоридаги мазмунга тамоман зиддир.

Шунингдек, нашрда боғ тасвирига бағишланган:

Гулшанида суйн асалдин нишон,
Гунчалари ичра ниҳон шири жон
(103-бет)

⁵ Нишотий. «Хусну Дил» қўлёзмаси. Қўлёзмалар институти. Инв. № 156, 62-саҳифа.

мисраларидаги жон сути маъносидаги «шири жон» сўзлари ҳам «шери жон» шаклида хато берилган. Ваҳоланки, шери жон — жон шери бўлиши мумкин эмас ва у ҳеч қандай маънони англатмайди.

Нишотий Ҳусн ва Дилнинг гўзаллиги, ёш, бўй жиҳатдан бир-бирига муносиб бўлганини айтиб, «ҳамсинд», «ҳамқад», «ғунча даҳон», «гулҳад» сўзларини ишлатган. Қитобда келтирилган қуйидаги мисраларда бу сифатлар асар мазмунига боғланмаган шаклда берилган:

Иккиси ҳам «син» эди ҳам қад доғи
Ғунча даҳон эрдию гул ҳад доғи.
(268-бет)

Бундан ташқари асарда тушунилиши қийин бўлган кўпгина арабча сўзлар хато ёзилган. Масалан, харос сўзи ҳирос, асад — асод, шед — инед, канор — нигор, хунхора — хун қора, хас рўба — хас рўбах, ҳумо — хумо кабилар.

Айрим мисраларда сўзларнинг ўзгартирилиши натижасида ҳам маъно, ҳам вазнда бузилиш юз берган.

Достоннинг номланиши ҳам ноширлар берганидек, «Ҳусн ва Дил» бўлмай, балки вазн талабига мувофиқ «Ҳусну Дил» бўлиши тақозо этилади. Бизнингча, кўп сўзларда унли ҳарфлар, келишик қўшимчаларининг ўринсиз ишлатилганлиги (баъзан уларнинг тушиб қолиши ёхуд ортиқча ишлатилиши) шундай нуқсонларнинг ортишига сабаб бўлган.

Шоир ижодиётига доир тадқиқотлар ҳамон ортиб бормоқда. Изланишлар ўз ижобий самарасини бераётир. Нишотийнинг умрбоқий меросидан янги-янги намуналар топилмоқда. Булар шоир асарларининг янада мукамал нашрига бўлган эҳтиёжни туғдирмоқда. Шундай имконият вужудга келган тақдирда, мавжуд нашрдаги нуқсонларни бартараф этиш фойдадан холи бўлмас эди. Бундан қатъи назар, Нишотийнинг «Ҳусну Дил» достони, унинг лирик асарларидан намуналарнинг кенг китобхонлар оммасига тақдим этилиши олқишга сазовордир. Кейинги йилларда Нишотий меросининг яна бир намунаси — Алишер Навоий «Лисонут-тайр» фалсафий асаридан руҳланиб «Қушлар мунозараси»⁶ номли кичик бир дoston яратганлиги маълум бўлди.

⁶ Хоразмдан топилган бу асарнинг қўлёзмаси таниқли матн-шунос П. Шамсиевнинг шахсий кутубхонасига оиндир. Қўлёзманинг яна бир нусхаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланади.

ШЕЪРИЯТ ГУЛШАНИ

Нишотий истеъдодли лирик шоирдир. У классик адабиётимиздаги гуманистик традицияларни давом эттириб, Шарқ поэзиясининг ғазал, мухаммас, мусаддас жанрларида асарлар яратди. Шоир асосан, ўзбек тилида ижод этди. Айрим маълумотларга кўра, Нишотий форс-тожик тилини ҳам мукамал билган ва бу тилда ҳам лирик шеърлар ижод этган. Шоирнинг «Имшаб» («Бу кеча») радифли шеъри бу фикрнинг далили бўла олади.

Нишотийнинг лирик шеърлари Шарқ адабиётининг анъанавий темаси — инсоний ишқ-муҳаббат мавзуида бўлиб, шоир шунга боғлиқ равишда ўз шахсий кечинмалари, замонаси ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини ифодалашга ҳаракат қилади. Гарчи шоирнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари кўпроқ «Хусну Дил» дostonида баён этилган бўлса-да, унинг замонадан норозилик кайфиятлари, яшаган муҳитининг айрим иллатларини танқид қилиш майллари лирикасидан ҳам ўрин олган.

Шоирнинг ғазалларида гўзал маъшуқа, унинг ички дунёси ва ташқи гўзаллиги, жафоси, ҳижрон азоблари зўр маҳорат билан жонли, таъсирли қилиб тасвирланган. У классик шоирларимиз Навоий, Бобур, Фузулий, Машрабнинг ғазалчиликдаги анъаналарини давом эттириб, ўз шеърларида реал инсон ҳис-туйғуларини куйлашга интилди. Севгида вафодорлик, садоқатни улуғлади. Шоир кишилар ўртасидаги олижаноб туйғу — самимий, соф севгини, унинг қудратли кучи ва фазилатларини жўшқин мисраларда куйлади.

Очғонда доли зулфинг, етгач шамоли зулфинг,
Қилди хаёли зулфинг торожи дину имон
(387-бет).

Нишотий севишганларнинг ҳижрон азоблари, висол қувончларини ҳаётий деталлар орқали жозибали тасвирлайди:

Ҳар бир куним эди ой, ҳар ойим эди бир йил,
Ул зулфу юзни кўргач, хуш бўлди моҳу солим
(389-бет).

Нишотий лирик шеърларида ишқ-муҳаббат темасига боғлиқ равишда замонадан норозилик руҳидаги мисралар кўп учрайди. Шоир ўз оғир ҳаётдан, ғариблик ғурбатидан, қадр-қимматсизлигидан шикоят қилади, замонасида чекланган одат, тартиб-қондалардан қаттиқ изтироб чекади:

Ераб нечук балодур бошимга шони ҳижрон,
Не дардига ниҳоят, не меҳнатиға поён.
Ҳар кунда бошға ғавво, ҳар тунда ўзга савдо,
Не манзилу, не маъво, йўқдур макони имкон.
Кўзимда ашки ҳасрат, кўнглимда хори ғурбат,
Бошимга гарди кулфат, андоқ ёгарки борон.

(387-бет)

Шуни ҳам қайд этиш керакки, Нишотий асарларидаги ўзи яшаган ижтимоий ҳаётдан шикоят пафоси билан суғорилган мисраларини кўпроқ унинг Алишер Навоий ва Фузулий ғазалларига боғлаган мухаммасларида кўриш мумкин. Нишотий ҳам замондош шоирлари сингари улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий ва Озарбайжоннинг машҳур классик шоири Муҳаммад Фузулий ижодидан баҳраманд бўлиб ижод этди. У Навоийни «назм аҳлининг сархайли» деб улуғлайди ва устоздан ўрганганлигини қайта-қайта эътироф этади.

Нишотий ҳаётга муносабатда Навоий билан бир позицияда турди, унинг ғояларини янги шароитда давом эттирди ва ғазалларига мухаммаслар боғлаб, ўз бадий маҳоратини намойиш этди. Шунинг учун Нишотий шеърларининг кўпи Навоий ғазалларига боғланган мухаммаслардан иборат. Бу мухаммасларда шоир «чархи кажрафторнинг» ғам устига ғам етकिргани, ҳаётда ношодлик ва ҳасрат ортиб бораётганидан норозилик билдиради. Зулм ва зolimларга ён босувчи «даврони дунпарвар» дастидан чексиз фарёд қилади.

Нишотий XVIII аср ўрталарида она Ватани Хивани тарк этиб, бошқа ўлкаларда ҳам тенгсизлик ҳукмрон бўлганлигини ўз кўзи билан кўрди, халқнинг оғир ҳаётига юракдан ачинди. У Фузулийнинг даврнинг разолатига норозилик билдирувчи ғазалларига мухаммаслар боғлаб, зулм, адолатсизликка чуқур нафратини баён этди.

Фузулий ўз шеърларида яшаган муҳитини қоралаб, фалакнинг бераҳмлиги, дарднинг кўп, аммо ҳамдарднинг йўқлиги, кишиларнинг бахтсизлигидан норозилигини билдирган бўлса, Нишотий умр кечирган замонада ҳам бу ижтимоий иллатлар тўлаллиги билан мавжуд эди. Шунинг учун ҳам Фузулий ижодини ўрганган Нишотий унинг ижтимоий мазмундаги ғазалларига мухаммаслар боғлайди. Жумладан у Фузулийнинг:

Дўст бепарво, фалак бераҳм, даврон бесукун,
Дард чўх, ҳамдард йўх, душман қавий, толе забун

(432-бет)

мисралари билан бошланадиган ғазалига боғлаган мухаммасида мамлакат ва халқ ҳаётининг ҳамма соҳаларида зулм — зўрлик ҳукмрон бўлганидан зорланади. Халқнинг ғам-ғуссаларга, оҳу-фигонларга тўла ҳаётини кузатган шоир, кўпчиликнинг руҳий ҳолатини ифодалаб, «ҳамроҳим — ғам», «мунисим — дард», «шафиқим — марг», «ҳамдардим — қазо» деган хулосаларга келади ва:

Ҳамдам оҳу, ҳамнафас афғон, балолни банд-банд,
Руҳ маҳзун, жон ҳазин, хотир ғамни, сиҳҳат газанд.
Ҳамроҳим — ғам, мунисим — дарду рафиқимдур ано,
Маҳрамим — меҳнат, шафиқим — марг, ҳамдардим — қазо

(432-бет)

деб, Фузулий байтларининг ижтимоий моҳиятидан фойдаланиб ўз қарашларини янада кучайтиришга эришади.

Нишотий шеърларидаги бундай фикрлар, замонадан қилинган қаттиқ шикоятлар у яшаган Хоразм ва Бухоро хонликларидаги аянчли ҳаётга нисбатан айтилган ўткир айбномадир. Бироқ, шуни ҳам қайд этиш керакки, шоирнинг ўз даври тартибларидан норозилик руҳидаги фикрлари чекланган, пассив характерга эга. Мудҳиш ҳаёт зарбалари ҳатто баъзан Нишотийни мушкул аҳволга солиб қўяди.

Шоир ҳаётни қалбдан севди, уни эъозлади, дунёвий ишқ-муҳаббат, садоқат, ҳақиқат ҳақидаги чуқур мулоҳазаларини, фикр ва туйғуларини жўшқинлик билан равон сатрлари мағз-мағзига сингдира олди. Лекин шунинг ҳам қайд этиш лозимки, Нишотийнинг ишқий темада ёзган шеърларининг ҳаммаси ҳам бир хил бадий қимматга эга эмас. Айрим ғазалларида сунъий, таъсирсиз ифода ва иборалар ишлатилганлиги сезилади. Шунингдек, шоирнинг Алишер Навоий ғазалларига боғлаган мухаммаслари, асосан, муваффақиятли бўлиш билан бирга тема ва мазмун жиҳатидан маълум даражада тор доирада чегараланиб қолган.

Шоир ижодининг зиддиятлари билан изоҳланадиган бундай нуқсонлардан қатъи назар, унинг лирик шеърлари XVIII аср ўзбек поэзиясининг гўзал намуналаридан саналади. Чунки Нишотий ўзининг ғазал ва мухаммасларида инсоний ҳис-туйғуларни тараннум этди, севги, садоқат, вафодорлик, вафо мотивларини самимий ҳаяжон билан улуғлади. Шу билан бирга ўз даври муҳитининг иллатларига нисбатан норозилик билдирди, реакцион гуруҳларнинг ўзбошимчаликларидан шикоят қилди. Илғор фикрли замондош шоирлар қаторида ту-

риб адолат тантанаси учун курашди, буюк Навоий ва Фузулийларнинг гуманистик қарашларини ривожлантирди. Бу улуг устозларнинг муносиб издоши бўлишга интилди.

Нишотий қасида жанрида ҳам ижод этган. Унинг сарой доирасида катта мавқега эга бўлган, маърифатпарвар дўстига бағишлаб ёзган бир қасидаси сақланган. Унда тасвирланган шахс Хоразм хонлигида моҳир лашкарбоши бўлган, жангларда мардлик ва жасорат кўрсатганки, шоир буни фахр билан мадҳ этади:

Қайси лашкар муддаоси бўлса амрингга хилоф,
Тандин учгай боши, бошдин муддаоси сарбасар.

(436-бет)

Нишотий қасидада бу дўстининг ҳарбий фаолиятини муболағалар билан таърифлаб, уни инсофли, адолатли деб мадҳ этади ва «олам мулкига» «адлу дод» берганлигини васф этади. Албатта, шоир одил деб мадҳ этган бу амалдор у ўйлаганча адолатли бўлмаган. Чунки агар у хонликнинг ҳарбий саркардаси бўлган бўлса ҳукмдорларнинг босқинчилик ва ўзаро урушларида актив иштирок этиб келган. Аммо Нишотий масаланинг бу томонларини тушунмаган ва унинг бошқа амалдорлардан фарқ қиладиган яхши фазилатларини кўзда тутиб саховатли, адолатли деб мақтаган ва шундай ҳукмдор, амалдорларнинг кўпроқ бўлишини орзу қилган.

Нишотий ўз лирикаси билан XVIII аср ўзбек адабиётининг йирик намояндалари қаторида туради. Унинг лирик мероси ўзининг кучли ва заиф томонлари билан шоирнинг ҳаёти, ижоди, яшаган даври ва дунёқарашини ўрганишга хизмат қилади.

ҲАЁТБАХШ АНЪАНА ДАВОМ ЭТАДИ

«Ҳусну Дил» Муҳаммаднийез Нишотийнинг йирик достони бўлиб, у ўзбек эпик поэзиясининг гўзал бадий ёдгорлигидир. Автор Шарқ адабиётида кўп асрлар давомида ишланиб машҳур бўлиб қолган сюжетлардан бири Ҳусну Дил ҳақидаги афсонага мурожаат этди. Унинг дастлаб қайси халқ ижодиётида, қачон вужудга келгани маълум эмас, аммо у барча машҳур, қадимий сюжетлар сингари Шарқда турли халқларнинг ёзма адабиётида ишланиб, уларнинг маданий-адабий бойлиги хазинасига қўшилган. Бундай традицион сюжетлар Яқин Шарқ ва Ўрта Осиё халқларининг ёзма адабиётида кўп учрайди. Масалан, қадимги Шарқ афсоналари

асосида вужудга келган Лайли ва Мажнун ҳамда Баҳромгўр, Искандар, Юсуф ва Зулайҳо, Хисрав ва Ширин, Гул ва Наврўз, Вомиқ ва Узро, Тоҳир ва Зухра, Сайфулмулук қиссаси сюжетлари асрлар мобайнида кўплаб шоирларни илҳомлантириб келган. Турли даврларнинг илғор шоирлари бундай сюжетлар асосида асарлар яратиб, бу жараёнда ижодий индивидуалликлари билан бир-бирларидан фарқ қилишга ҳаракат қилганлар.

Улар традицион сюжетларни янги кузатишлар, ҳаётий тажрибалар билан бойитиб сюжет тараққиётига ижобий таъсир кўрсатганлар⁷. Олинган материал эса даврнинг маълум ижтимоий-сиёсий масалаларини ёритиш учун бир восита бўлиб хизмат қилган. Бундай асарлар бир-биридан фақат тили билангина эмас, балки уларнинг ҳар бири образларининг янгича талқини, поэтик ғоялари, бадийлиги, асарда давр руҳининг берилиши каби жиҳатлари билан фарқ қилади. Шундай бўлса-да, ўтмиш шоирлари традицион сюжет асосида асар яратиб, камтарлик юзасидан уни насрий асарни назмга айлантириш деб ҳисоблаганлар.

Қадим Шарқ адабиётида сайёр сюжетлар асосида кўп асарлар яратилган бўлса ҳам, аммо турли даврларда, турли тилларда яратилган бу асарларнинг ҳар бири ўзига хос индивидуал, қайтарилмас хусусиятларга эга⁸.

Чунки ижодкорлар ўз қаҳрамонларининг хулқи, характери, ҳаракатларини ўз ғоявий-эстетик қарашлари, даврнинг ижтимоий-сиёсий талаблари руҳи билан янгитдан яратганлар. Натижада улар ижодида традицион сюжетлар қайта ишланиб, янги сифатлар билан сайқалланиб борган.

Бир сюжет асосида вужудга келган асарларга баҳо берганда, шу асар авторининг традицион сюжетга муносабати, унга қўшган янгилликлари, ўзгартишлари, ижодий индивидуаллигини ҳисобга олиш керак. Чунки Шарқ халқлари адабиётларида:

«Новаторлик янги сюжет асосида асар яратишда эмас, балки маълум сюжетни ўзича муваффақиятли ўзгартириш, ўзича ишлаб, тузатиб, такомилга етказишда, конкретлаштиришда ва унинг асосида янги асар яратишда» кўринади⁹.

Кўп халқлар адабиётида маълум ва машҳур бўлган сюжетларда ўнлаб асарларнинг вужудга келгани шуни

⁷ Эркинов С. Лутфий. Тошкент, 1967. 46-бет.

⁸ Бертельс Е. Э Избранные труды. М., 1965. С. 378.

⁹ Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг ижодий методи масалалари. Тошкент, 1963. 378-бет.

кўрсатадики, бу халқлар ўртасидаги дўстлик ва ҳамкорлик асрлар давомида яшаб келган. Шу билан бирга бу асарлар халқларимизнинг маданий ва адабий алоқалари мустақкам замин асосида ривож топиб келаётганини кўрсатади ва ҳар бир халқнинг ўтмиш маданияти тарихини ўрганишга ёрдам беради.

«Хусну Дил» сюжети ҳам кўп асрлик тараққиёт йўлини босиб ўтди. Унинг араб, форс-тожик, ўзбек, урду, турк ва бошқа тиллардаги вариантлари мавжуд бўлиб, улар наср билан ҳам, назм билан ҳам ёзилган ва турлича номланган. Форс-тожик адабиётида бу сюжет асосида бир неча дostonлар яратилган.

* * *

«Хусну Дил» сюжети жуда қадимий бўлиб, унинг асосида «оби ҳаёт», «ҳаёт чашмаси» ҳақидаги афсона ётади. Бу афсона воситасида инсониятнинг абадий ҳаёт ҳақидаги муқаддас орзу-истаклари ифода этилган. Афсонага кўра, гўё «ҳаёт чашмаси»дан сув ичган киши ҳеч ўлмай, ғам-қайғусиз яшар экан. Аммо бу чашмани топиш жуда мушкул бўлиб, уни ҳар қандай киши тополмайди деган афсонавий тушунча мавжуд бўлган.

Форс-тожик шоири Фаттоҳий ҳам кишиларнинг дунёда мангу яшаш ҳақидаги орзусини ифодалаб ёзади:

Сўи он чашма ҳар ки ёфт навид,
Монд дар даҳр зиндаи жовид¹⁰.

(Мазмуни: Ҳар ким у чашмага йўл топса, ўз мақсадига эришади ва дунёда абадий барҳаёт қолади.) «Оби ҳаёт» ҳақида халқ орасида вужудга келган рангбаранг афсона ва ривоятлар аста-секин ёзма адабиётга ҳам кириб келди. Атоқли сўз санъаткорлари Фирдавсий, Низомий Ганжавий, Лутфий, Навоий ва бошқа шоирлар асарларида кишиликнинг абадий яшаш истагини ифода этган афсонавий «оби ҳаёт» ҳақидаги мисраларни кўплаб учратиш мумкин. Ижодкорлар муҳаббатни, гўзал маҳбубани ёхуд шеърятни оби ҳаётга ўхшатганлар. Масалан, хассос шоир Лутфий бир ғазалида маҳбубага мурожаат қилиб, унинг қизил лабини оби ҳаёт билан тенглаштиради ва афсонавий оби ҳаётни қуруқ сўз деб унга шубҳа билан қарайди. Шоир ёзади:

Оби ҳаёт дунийида бор ўлса лаълинг ул,
Йўқ эрса, бир қуруқ сўздек эҳтимол эрур¹¹.

¹⁰ Тожикистон ССР ФА Шарқшунослик бўлими. Қўлёзмалар фонди. Инв. № 338. 826-саҳифа.

¹¹ Л у т ф и й, Девон. «Гул ва Наврўз», Тошкент, 1965, 69-бет.

Фаттоҳий ўз достониға Ҳусн ва Дил муҳаббати ҳақидаги афсонавий сюжетни асос қилиб олди. Бу сюжетнинг қачон ва қаерда вужудга келганлигини аниқлаш учун манбалар етарли эмас. Фаттоҳийнинг «Ҳусну Дил» достонида ҳам бу ҳақда маълумот берилмаган. У ўз достонини ёзганда, қандай манбадан фойдаланганини кўрсатмайди. Фақат асар охирида «мухтаран достони мансури аввали. . .» деб, достонни янгидан яратилган биринчи насрий асари эканини қайд этади. Шундай бўлса-да, Фаттоҳийгача ҳам бу сюжетда шубҳасиз, бир неча асарлар яратилган ва шоир улардан баҳраманд бўлган деб ўйлаш мумкин. Чунки форс-тожик адабиётида X — XI асрлардан бошлаб дostonчилик ниҳоятда тараққий этди. Муҳими шундаки, бу асрларда ёзма адабиётда фольклор сюжетларини қайта ишлаш, шу асосда дoston яратиш кенг ёйилди¹².

Фаттоҳийнинг проза ва поэзия уйғунлигида ёзилган бу дostonи шоирнинг ижодида салмоқли роль ўйнади. «Ҳикояти Ҳусну Дил» деб номланган бу дoston форс-тожик тилида ёзилган бўлиб, кўп асрлардан бери Шарқ халқлари орасида машҳур бўлиб келди, шоирларга илҳом бахш этди. Натижада бир қатор ижодкорлар Фаттоҳийнинг «Ҳусну Дил»ига жавоб тариқасида турли тилларда наср ва назмда дostonлар битдилар. Фаттоҳий дostonи бу асарлар учун бош манба вазифасини ўтаб келди.

XV — XVI асрларда форс-тожик шоирлари Ибодуллоҳил Ғафури Нишопурий¹³, «ўз замонининг беназири» бўлган Мавлоно Котибий¹⁴, Мавлоно Мушфиқийлар¹⁵ шу сюжетда дostonлар яратдилар. Шунингдек, машҳур озарбайжон классиги Муҳаммад Фузулийнинг¹⁶, файласуф шоир Бедилнинг форс-тожик тилида, усмонли турклар ҳукмронлиги даврида яшаган шоир Ломий, Али Оҳий, Валиларнинг¹⁷ турк тилида «Ҳусну Дил» сюжетида дostonлари вужудга келди. Ҳар бир ижодкор ўзининг илғор қарашларини ифодалаш учун ундан сита сифатида фойдаланиб келган.

¹² Ўша асар, 15-бет.

¹³ Тожикистон ССР ФА Шарқшунослик бўлими. Қўлёзмалар фонди. Инв. № 338

¹⁴ А. Навоий. Мажолисун-нафоис. Асарлар. 12-том. Тошкент, 1966. 12-бет.

¹⁵ Тожикистон ССР ФА Шарқшунослик бўлими. Қўлёзмалар фонди. Инв. № 239.

¹⁶ Бертельс Е. Э. Избранные труды. М., 1962. С. 497.

¹⁷ Крымский А. Е. История Персии, ее литературы и древнейшей теософии. Т. III. М., 1914—1917. С. 119—120.

«Хусну Дил» сюжети ҳинд адабиётига ҳам салмоқли таъсир кўрсатди. Айниқса Фаттоҳийнинг «Хусну Дил» достони у ерда жуда машҳур бўлиб, бу сюжет асосида Ҳиндистоннинг қатор тилларида асарлар яратилган. Урду тилида бу достоннинг проза ва поэзиядаги бир неча вариантлари вужудга келди. XVI — XVII асрларда урду адабиётида кўзга кўринган проза асари бўлмаган бир вақтда йирик урду ёзувчиси Мулло Важаҳи «Сабрас»¹⁸ номли прозаик асарини яратди. Уша давр прозасида катта воқеа ҳисобланган бу асарда авторнинг традицион сюжетга муносабати ижодий бўлиб, унда муҳим фалсафий проблемани бадий тил воситасида ифода этганлиги диққатга сазовордир.

Турк шоири Шайх Фолиб (1757 — 1799 й.) 1778 йилда «Хусн ва Ишқ» номли дoston яратди¹⁹. Автор бу дostonни яратишда ўз салафларининг шу темадаги асарларидан фойдаланган бўлиши мумкин. Аммо у сўфизмнинг вакили бўлгани учун мазкур таълимот асосларини кенгроқ тарқатиш мақсадида бу сюжетдан бир восита сифатида фойдаланди ва унинг тараққиётига ҳеч қандай янгилик қўша олмади. Аксинча уни ўзининг сўфиёна қарашларига мослаштирди.

Фаттоҳийнинг асари жуда оммалашган бўлиб, Фарбий Европа шарқшуносларининг диққатини ҳам жалб этиб келган. Дoston XIX асрда инглиз, немис, итальян тилларига таржима қилиниб нашр этилган.

А. Е. Крымский маълумотларига кўра²⁰, Фаттоҳийнинг «Хусну Дил» дostonи инглиз тилига шарқшунослар А. Бровне ва Прайс томонидан таржима қилинган. Австриялик шарқшунос олим Р. Дворжак ҳам Венада 1889 йилда Фаттоҳий дostonининг илмий-танқидий текстини тайёрлаб, уни немис тилига изоҳлар билан таржима қилиб, нашр эттирди. Шунингдек, итальян олими Пицци 1894 йилда «Хусну Дил»нинг айрим парчаларини итальян тилига таржима қилди. Бу фактлар Фаттоҳий қаламига мансуб «Хусну Дил» дostonининг Шарқда ҳам, Фарбда ҳам китобхонларга манзур бўлганини кўрсатади.

¹⁸ Сухачев А. Современная индийская проза. М., 1962. С. 19.

¹⁹ Гарбузова В. Турк адабиёти классиклари. Тошкент, 1960. 104—106-бетлар.

²⁰ Крымский А. Е. История Персии, ее литературы и дервишской теософии. Т. III. С. 120.

Шарқ адабиётида Мавлоно Яҳё Себаки Нишопурий, Яҳё Шайбак, Фаттоҳий Нишопурий тахаллуслари билан маълум ва машҳур бўлган бу шоир XV аср форс-тожик адабиётининг забардаст вакилларида бири саналади. Унинг асли исми Хўжа Муҳаммад Яҳё Себак ўғли бўлиб, у кўпинча ғарибликда ҳаёт кечирган. Адабиёт мухлислари орасида кўпроқ Фаттоҳий Нишопурий тахаллуси билан шуҳрат қозонган бу шоир ўз даврининг истеъдодли олими, шоири ва моҳир хаттоти бўлган, аруз илмининг катта билимдони сифатида танилган. У бир неча йил Самарқандда яшаб, илм-фанни ўрганиш билан машғул бўлган. У Мовароуннаҳр ҳукмдори Улуғбек билан дўстлик муносабатларини ўрнатиб, шу ерда илгари наср билан ёзилган «Хусн ва Дил» достонини назмга айлантиради. Фаттоҳий ҳақида маълумот берувчи манбаларда²¹ шоир замонасининг фозил ва табаррук кишиларидан бўлиб, 1449 йилда Нишопурда вафот этгани қайд этилади.

XV асрнинг I ярмида Хуросонда Шоҳрух Мирзо ҳукмронлик қилган даврда Мавлоно Яҳё Себак бу вилоятда илм ва қалам аҳлининг сардори бўлган, ўзининг форс-тожик тилидаги асарлари билан шуҳрат қозонган.

Алишер Навоий «Мажолисун-нафонс»нинг биринчи мажлисида Мавлоно Яҳё Себак ижодиёти ҳақида гапириб, унинг кўп қиррали билим соҳиби, донишманд мураббий эканлигини эслаб, «Мавлоно Яҳё Себак Хуросон мулкининг рангин фозили эрди, кўп улум ва фунунда моҳир эрди» деб таърифлайди. Шунингдек, шоирнинг «Туффоҳий», «Фаттоҳий», «Хуморий», «Асрорий» тахаллуслари билан ижод этганлигини айтиб, унинг форс-тожик тилидаги шеърларидан намуналар келтиради²².

Фаттоҳий ўз шеърятини яратишда шубҳасиз Шарқнинг улкан сўз санъаткорлари Умар Хайём, Саъдий, Хусрав Деҳлавий, Хожа Ҳофиз ва бошқаларнинг ижодидан баҳраманд бўлган, уларнинг шеърларига назиралар, мухаммаслар боғлаган. Аммо унинг шеърлари бизгача етиб келмаган.

²¹ А. Навоий. Мажолисун-нафонс. Танланган асарлар. 12-том. Тошкент, 1966. 15—16-бетлар. Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкиратуш-шуаро. Тошкент, 1981. 163—165-бетлар; Крымский А. Е. История Персии, ее литературы и дервишской теософии. Т. III. С. 119; Семенов А. А. Сборник, посвященный Бартольд. Ташкент, 1927. С. 51; Мирзоев А. Сайидо Насафи и его место в истории таджикской литературы. Сталинабад, 1954 и др.

²² А. Навоий. Мажолисун-нафонс. Танланган асарлар. 12-том. Тошкент, 1966. 16-бет.

Фаттоҳий замондош шоирлари орасида, айниқса, шеър санъати, аруз илми ва хаттотлик соҳасидаги чуқур билими билан шуҳрат қозонган. Унинг поэтик асарлари арузнинг турли баҳрларида яратилган бўлиб, ўзининг бадийи пишиқлиги билан кўпгина ёш шоирларнинг диққатини жалб этган. Шунинг учун Фаттоҳий меҳрибон мураббий сифатида аруз илмини ёшларга ўргатган. Алишер Навоий «Саноеъ ва аруз фанида барча эл ани мусаллам тутарлар эрди»²³, — деб унга юксак баҳо берар экан, бу борадаги фикрларини давом эттириб «бу фақир аруз фанида восита била Мавлононинг шогирдимен», — дея уни устоз сифатида улуғлайди. Тазкирасининг иккинчи мажлисида эса сабзаворлик Дарвеш Мансур ижодига баҳо бериб, уни «аруз ва саноеъда Мавлоно Яҳё Себак шогирди эди», — деб кўрсатади. Улуғ Навоий Дарвеш Мансурнинг ижоди хусусида фикр юритиб, «фақир арузни Дарвеш қошида ўқибмен», — деб ёзади.

Аруз вазнини ҳар томонлама чуқур ва мукамал билган Навоийнинг бу эътирофлари Фаттоҳийни замонасининг донишманд олими, хассос шоири ва мураббийси бўлганини кўрсатади. Шоир шеърятда янги формалар топиб ижод этишга, оригиналликка интиланган.

* * *

Поэзиянинг ранг-баранг жанрларида баракали ижод этган Фаттоҳийнинг бой адабий мероси ичида унинг номини Шарқ ва Ғарбда машҳур этган асарларидан бири «Ҳусну Дил» дostonидир. Бу унинг дастлабки эпик асари бўлиб, дoston ўз ёзилиш тарихига эга. XV асрнинг I ярмида теурийлар ҳукмрон бўлган территорияларда тахт-тож, мол-мулк учун тўхтовсиз қонли урушлар давом этиб турган бир даврда Фаттоҳийнинг Ҳусну Дил ҳақидаги сюжетга мурожаат қилиб, севги, садоқат, дўстлик, илм-ҳунарга ҳурмат, мардлик ва қаҳрамонликни улуғлаб, инсоният бошига қирғин келтирувчи ўзаро урушларни қоралаши, марказлашган давлат тузиш, тинчлик, осойишталик ғояларини кенг тарғиб этиб, адолатли ҳукмдорлар образини яратиши диққатга сазовордир.

«Ҳусну Дил» дostonи билан Фаттоҳий ўз даврининг пешқадам шоири сифатида дунёвий ғояларни илгари сурган. Асарда олижаноб инсоний фазилатлар улуғланади. Севишганларнинг бир-бирларига етишишлари,

²³ Уша асар, ўша бет.

кишиларнинг бахтли бўлиб яшашлари учун ўзаро урушларни, шоҳлар ўртасидаги адоватларни тугатмоқ зарур, деган муҳим, ижтимоий-сиёсий фикр-мулоҳазалар баён этилади ва дoston сюжетига сингдирилади.

Асарда тасвирланишича, Ҳусн ва Дилнинг юксак инсоний туйғулари, олижаноб интилишлари Ақлшоҳ ва Ишқшоҳ ўрталаридаги урушни тўхтатиб, гина-адovatлар сулҳ йўли билан бартараф этилади. Ишқшоҳ урушда енгилган Ақлшоҳни ўзига вазир қилиб тайинлайди, Мағриб ва Машриқ давлатлари бирлашади, севишганлар ўз мурод-мақсадларига етадилар ва ҳар иккала мамлакат аҳолиси иттифоқда, осойишта ҳаёт кечирадилар. Зулм ва ўлим келтирувчи ёвуз кучлар янчиб ташланади, адолат тантана қилади, бунинг шарафига базм ва суҳбатлар қурадилар. Шоир ёзади:

Маҳрамон жумла иттифоқ кунанд,
Хок дар дийдан фироқ кунанд.
Ҳусну Дил як дигар бинанд,
Аҳду суҳбат кунанду, гул чинанд²⁴.

(Мазмуни: Маҳрамлар ўзаро иттифоқ бўлиб дийдор кўришинлар. Ҳусн билан Дил ҳам бир-бирларини кўрсинлар ва суҳбат қуриб гуллар терсинлар).

Икки томон ўртасидаги низо сулҳ билан якунланади. Фаттоҳий ўз қаҳрамонларининг тақдирини, бахтини ҳаётнинг муҳим масалалари билан боғлайди, бирлашиш, аҳиллик ва иттифоқда яшаш зарурлигини уқтиради. Шоир ўзининг бу ғояларини Юнон мулкининг ҳукмдори Ақлшоҳ, Машриқ диёрининг оламга доврўғи кетган подшоси Ишқшоҳ, Ҳидоят шаҳрининг шоҳи Ҳиммат, Ақлшоҳнинг ўғли шаҳзода Дил (Фуод), унинг садоқатли дўсти Назар ва Ишқшоҳнинг қизи Ҳусн каби жуда кўп образлар воситасида ифода этган. Шоирнинг тинчлик ва осойишталикни қўмсаб, унинг орзуси билан яшганлигини дostonнинг кўп эпизодларидан билиш мумкин. Маълумки, Шарқнинг қадим олим ва шоирлари ўз асарларида идеал жамият ёки шаҳар тасвирини бериб, яхши ҳаёт ҳақидаги орзуларини ифода этганлар. Фаттоҳий ҳам шундай идеал шаҳар тасвирини бериб, Назарнинг бу юртга келиб беҳад хурсанд бўлганини тасвирлайди. Бу Номусшоҳ ҳукмронлик қилиб турган Офият шаҳри эди.

Халқ дар вай фитнаҳо эмин,
Ҳама дар кўҳи Офият сокин.

²⁴ Тожикистон ССР ФА Шарқшунослик бўлими, Қўлёзмалар фонди. Инв. № 338. 845-саҳифа.

Назар аз номи шаҳр чун пурсид.
Кишвари Офият жавоб шунд²⁵.

(Мазмуни: Халқ бу ғавғолардан узоқда — Офият тоғида тинч ва осойишта яшар эди. Назар бу шаҳарнинг номини сўраганда Офият мамлакати деган жавобни эшитди.)

Достонда идеал шаҳар ҳақидаги утопияга асосланган бу эпизоднинг берилиши диққатга сазовордир. Шаҳри Офият тасвири орқали автор барча шаҳар ва вилоятларнинг шундай тинч, обод, фаровон бўлишини орзу этган.

«Ҳусну Дил»даги мураккаб воқеликлар худди қадимги афсоналар ва қаҳрамонлик эпосларидагидек яхшилик билан ёмонлик, олижаноблик билан жоҳиллик ўртасидаги курашлар сингари тасвирланади. Шунга кўра, достондаги қаҳрамонлар ҳам икки бир-бирига қарама-қарши гуруҳга бўлинади. Автор Ишқ, Дил, Ҳусн, Ҳиммат, Назар, Номусларни улуғлайди, уларни адолат, тинчлик ва дўстликда яшашни ҳимоя этувчи кучлар сифатида талқин этади ва аксинча, ҳаётдаги барча эзгуликларнинг душмани Рақиб, Зарқ, Роҳиб, унинг ўғли Тавба ва Рақибнинг қизи Ғайрларни қора кучлар тарзида тасвирлаб, уларга нисбатан ғазаб, нафратни кўзгатади.

Асарнинг конфликтини адолат, тинчликни улуғлаган олижаноб кучларнинг зулм, жоҳиллик ва макрни қурол қилиб олган қора кучлар устидан тантанасини тасвирлаш ташкил этади. Авторнинг бутун симпатияси ижобий қаҳрамонлар томонида бўлиб, шоир уларни алоҳида меҳр билан тасвирлайди.

«Ҳусну Дил» достонининг марказий қаҳрамонларидан бири Дил бўлиб, у ўзининг мардлиги, жасорати, соф севгиси, камтарлиги ва бошқа фазилатлари билан ажралиб туради. Дил оби ҳаёт ҳикоятини эшитиб, уни топиш ҳаракатига тушган бўлса ҳам, аслда унинг мақсади оби ҳаёт чашмаси бўлмай, балки ўша чашма сақланадиган боғда турувчи гўзал қиз Ҳуснга етишиш эди.

У ўз мақсадига эришиш учун отаси тақдим этган тож-тахтдан ҳам, бойликдан ҳам воз кечишга тайёр. Дилнинг севги йўлидаги интилишларида қатъий прода эгаси бўлган Назар сидқидилдан ёрдам беради ва улар биргалашиб бу йўлдаги тўсиқларни сабот билан енгилга муваффақ бўладилар. Дил ўз ёри Ҳуснни чин юракдан, самимий севади.

²⁵ Ўша асар, 825-саҳифа.

Ишқшоҳнинг қизи, гўзаллик ва латофатда тенгсиз Ҳусн образи ҳам катта маҳорат билан чизилган. Автор Ҳусннинг нафақат ташқи гўзаллигини, балки воқеалар давомида унинг ички дунёси жиҳатидан етук бир инсон эканлигини очиб беради. У — одобли, вафодор ёр образи.

Ҳусн давлат ишларини ҳам тадбиркорлик билан олиб боради, мамлакатда тартиб ва тинчликни барпо этади. У фақат ўз севгиси ва бахтини ўйламай, балки юрт тинчлиги ва мустақиллиги учун курашади. Шунинг учун шоир уни замонасининг илғор кишиси сифатида тасвирлаб, хотин-қизларнинг ҳурлиги, қадр-қимматини ҳимоя этиб, феодал муҳитнинг бу борадаги қарашларига қарши чиқади.

Достондаги бошқа образлар ҳам катта санъаткорлик билан ишланган ва шоирнинг прогрессив ғояларини ифодалашга хизмат қилган.

Асардаги барча образлар мажозий номларга эга бўлиб, улар ўзларига муносиб хатти-ҳаракатларга эгадирлар. Масалан Ақл, Ишқ, Дил, Ҳусн, Ноз, Меҳр, Вафо, Ҳиммат, Қомат ва бошқалар. Шунингдек, шаҳарлар, боғлар ҳам ўз табиатига мос номлар билан юритилади: Офият шаҳри, Ҳусн ҳукмронлик қилган Дийдор шаҳри, Рухсор боғи, Висол қасри, Риё тоғи, Ҳижрон қалъаси кабилар. Шуниси характерлики, достондаги барча ижобий образларни уларнинг инсоний фазилатлари бирлаштиради. Улар турли шаҳар, вилоятлардан бўлсалар ҳам, турли миллат фарзандлари бўлсалар ҳам ўзаро аҳил, дўст, биродардирлар. Масалан, юнонистонлик Дил, машриқлик Ҳусн, ота-оналари Туркистон ва Ҳиндистондан бўлган Назар ва Ғамзаларнинг бир-бирларига садоқати ва самимий дўстлиги мақтовга сазовордир.

Шоир бу билан инсонлар ўртасидаги аҳиллик ва дўстлик туйғулари чегара ва миллат ажратмайди деган олижаноб фикрни илгари сурганки, бу фикр ҳамма даврлар учун мислсиз катта аҳамиятга эга.

«Ҳусну Дил» достонида халқ оғзаки ижодидан ҳам фойдаланилган. Ундаги кўп эпизодлар эртақлардагидек, сеҳрли ва ғайри табиий воқеалар билан боғланган.

Достон 1144 мисрадан иборат бўлиб, воқеалар сарлавҳалар билан ажратилмаган. Боблар насрий қисқа тафсилотдан сўнг яна ўша мазмунни назмда бериш тарзида давом этади. Сюжет кўп моментларда насрий текстга қараганда назмда кенгроқ берилган.

«Хусну Дил» достони фақат форс-тожик адабиёти-дагина эмас, балки шарқ халқлари адабиётида ҳам достончилик жанрининг тараққиётига салмоқли таъсир кўрсатди. Шунга кўра, Фаттоҳий ижоди, жумладан, унинг «Хусну Дил» достони ҳар томонлама чуқур илмий ўрганишга сазовордир.

* * *

Хусну Дил сюжети XVI асрда Урта Осиёда кенг тарқалди. Ижодкорлар бу мавзуга қизиқиш билан қарадилар. Жумладан, шайбонийлар ҳукмронлиги даврида яшаган машҳур форс-тожик шоири Абдураҳмон Мушфиқий ҳам бу қадимий сюжет асосида гўзал достон битди. Унинг «Гулзори Эрам» маснавийси Бухорода 1571 — 72 йилларда ёзилган. Асарда тасвир этилишича, шеъриятда машҳур бўлган, мароқли ғазал ва қасидалар яратиб муҳибларини хурсанд этган шоирга дўстлари маснавийда бир асар яратишни маслаҳат берадилар. Дўстларининг истагини инobatга олган Мушфиқий «Гулзори Эрам» достонини ёзишга киришади.

Шоир бу асарни яратар экан, шубҳасиз, ўзидан илгари шу сюжетда қалам тебратган Фаттоҳий, Котибий каби шоирлар ижодидан баҳраманд бўлган. Унинг ўзи бунга ишора қилиб ёзади:

Рўзи аввал, ки муншии устод,
Дафтари Хусну Дил ба дастам дод²⁶.

(Мазмуни: Дастлабки кун устод котиб қўлимга «Хусну Дил» достонини берди).

Шоирнинг эътироф этишича, у достоннинг мазмунини қийинчилик билан тушунган ва «Гулзори Эрам»ни ёзишга киришган.

«Гулзори Эрам» достонининг бош мавзуи дунёвий ишқ-муҳаббат бўлиб, шоир инсоний севгига чуқур ҳурмат билан қарайди, унинг куч-қудратига юксак баҳо беради.

Ишқ мушке ки дар жаҳон масал аст,
Ин замон ёдгор аз он маҳал аст²⁷.

(Мазмуни: Жаҳонда ишқ мушкдир деган масал бор, ушбу замон ўша даврдан ёдгорликдир).

Шоир ишқни мушкка ўхшатади. Мушкнинг ҳидини пинҳон тутиб бўлмаганидек ишқни ҳам яшириб бўл-

²⁶ Тожикистон ССР ФА Шарқшунослик бўлими. Қўлёзмалар фонди. Инв. № 239. 132а-варақ.

²⁷ Уша қўлёзма, 126-варақ.

майди. Асар сюжетида маълумки, Ақлшоҳнинг ягона ўгли Дил (Фуод) ва Ишқшоҳнинг гўзал қизи Ҳусн бир-бирларини севиб қоладилар ва мурод-мақсадга етиш учун кўп қийинчиликларни енгадилар. Бу йўлда уларга садоқатли дўстлари ёрдам берадилар. Достон севишганларнинг ўз орзуларига етишгани ва мамлакатлар ўртасида сулҳ, бирлик, иттифоқ барпо бўлганини тасвирлаш билан якунланади.

Мушфиқий Ҳусн ва Дилнинг ишқий саргузаштларини ҳикоя қилиш билан ўз замонаси учун муҳим бўлган адолат, тинчлик, ободонлик, ахлоқ-одоб масалаларини илгари суради. Асарни яратишдан шоирнинг асосий мақсади ҳам шу бўлган.

Традицион ишқий мавзунини куйловчи бу достон қаҳрамонларни тасвирлаш усули жиҳатидан бошқа ишқий-романтик асарлардан фарқ қилади.

«Гулзори Эрам» маснавийсида Ақл, Дил, Ҳусн, Ишқ, Назар, Хаёл, Қомат, Вафо, Номус каби кўпгина мажозий образлар берилган бўлиб, улар инсон характери ва табиатига мувофиқ келадиган хатти-ҳаракатларни бажарадилар. Муҳими шундаки, бу ҳаракатлар реал ҳаётдагидек жуда жонли ва ишонарли қилиб берилган. Агар ижобий образларнинг мажозий номлари инсоннинг гўзаллиги, муҳаббати, ақл-идроқи, одоби, орзу-истаклари, фикрлари каби хилма-хил олижаноб хислатларни англатиб турса, риёкор шайх Зарқ, Сагсор вилоятининг ҳукмдори золим Рақиб, унинг қизи Ғайр, чақимчи вазир Тавба каби салбий образлар китобхонда кучли нафрат қўзғатади. Бу салбий қаҳрамонлар шоир яшаган реал ҳаётдаги ярамас кишиларни эслатади. Достондаги образлар ана шу реалистик тасвир майлининг кучлилиги билан ажралиб туради.

«Гулзори Эрам» маснавийси 24 бобдан иборат, ҳар бир бобнинг сарлавҳаси наср билан берилиб, улар бобнинг қисқача мазмунини англатади. Достон хотимасида шоирнинг Фаттохий «Ҳусну Дил» достони ҳақидаги мулоҳазалари ифолаланган. Шунингдек, Мушфиқий фохрия ёрдамида ўз асарининг фазилатларини ҳам қайд этади. «Гулзори Эрам» достони мустақил, оригинал асар сифатида эътиборга лойиқдир.

КУҲНА МАВЗУНИНГ ЯНГИ ЖИЛОСИ

Ўзбек адабиётида «Ҳусну Дил» сюжетининг ишлавиши бевосита Муҳаммадниёз Нишотий номи билан боғлиқ. Бу асар ўзининг чуқур мазмуни, ғоявий ранг-

баранглиги, фалсафий фикрлари ва бадий нафосати билан ажралиб туради. Шоир дostonни яратишда илғор салафларининг шу сюжетдаги асарларидан шубҳасиз, илҳомланган.

Нишотийнинг ёзишича, унинг «Хусну Дил» дostonи Бухорода 1778 йилда («Хатми Дил ва Хусндир, нукта дон») ёзилган. Шоир келтирган бу сўзлардаги ҳарфларнинг ададлар сони ҳижрий 1192, милодий 1778 йилни кўрсатади. Аммо дostonнинг ёзилган йили турли манбаларда турлича берилади. «Ўзбек адабиёти»²⁸ кўп томлигида бу сана 1777—1778 йиллар деб келтирилгани ҳолда Нишотийнинг «Танланган асарлар»ида²⁹ «Хусну Дил» дostonининг ёзилган йили 1776 йил ва адабиётшунос Х. Расулнинг Нишотийга бағишланган барча ишларида³⁰ 1771 йил деб кўрсатилади. Биз В. Абдуллаевнинг фикрига қўшилиб, «Хусну Дил» нинг ёзилган йили ҳижрий 1192 йил, милодий 1778 йилдир деб такъидлаймиз.

«Хусну Дил» дostonининг ёзилиш тарихига доир баъзи бир маълумотлар дostonнинг кириш ва хотима-сида берилган. Шоирнинг асарларидан маълумки, у Хоразм ва Бухоро хонликларида ўзаро урушлар, даҳшатли воқеалар авж олган бир шароитда яшаб ижод этди, муҳтожлик азобларини кўп кўрган бўлса ҳам ўз шоирлик талантини ва қаламини сарой аёнлари, зодагонлари хизматига бўйсундирмади. Хонлар, вазир ва амалдорларни мадҳ этувчи маддоҳ, хушомадгўй шоирлардан узоқда турди ва аксинча, ўша давр адабий ҳаракатининг илғор, тараққийпарвар вакиллари билан ҳамкорлик, дўстлик муносабатларида бўлди. Шу сабабдан ҳам унинг «Хусну Дил» дostonи бирор шоҳ ёки амалдор буйруғи билан эмас, балки шоирнинг ёзишича бир доншманд, шоиртаъб дўстининг маслаҳати билан ёзилган. Шоир ватанидан, ёру дўстларидан узоқда юрган гезларида маърифатпарвар дўсти унга араб тилида наср билан ёзилган Хусну Дил ҳақидаги қиссани келтириб, буни назм билан ёзиб бир ёдгорлик қолдиришни тавсия этади.

²⁸ Ўзбек адабиёти. III том. Тошкент, 1959. 447-бет.

²⁹ Нишотий. Танланган асарлар. Тошкент, 1960. 3-бет.

³⁰ Расулев Х. Нишотийнинг «Хусн ва Дил» дostonи ҳақида. Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1962. 4-сон. 13-бет; Нишотий. Хусн ва Дил. Лирика. Тошкент. 1967. 6-бет; Х. Расул. Ўзбек эпик шеърнатида халқчиллик. Тошкент, 1973. 34-бет.

Йўқ эди оламари дилбанд анго,
Нури назар яъники фарзанд анго.
Бир кун олиб келди манга бир китоб,
Ҳусну Дил ишқи анга фасли боб.
Деди:— Мунга назм ила бергил шараф,
Токи менинг жойима бўлсун халаф.
Ҳар сўз агар айласа сандин зуҳур,
Билгомен ул сўзи кўзим ичра нур.

(373—374-бетлар)

Нишотий дўстининг таклифини қабул этиб, дoston яратишга аҳд этади.

Қилдим они назм қилурға қиём,
Утди машаққат била беш ой тамом.

(374-бет)

Нишотий Ҳусну Дил афсонаси асосида ўзигача турли тилларда бир қатор асарлар мавжудлигини англагани ҳолда бу темага мурожаат қилиши бежиз эмас, албатта. Гарчи традицион тема ва сюжетда асар ёзиш шоирдан катта жоний тажриба ва юксак маҳоратни талаб этса-да, шоир ўз ғоявий мақсадларига хизмат қила оладиган темани танлади. Нишотийнинг мақсади фақат Ҳусн ва Дилнинг ишқий саргузаштларини ҳикоя қилиб беришгина эмас, балки даврнинг илғор ғоялари мавқеда туриб, афсонавий сюжет ёрдамида тинч ва осойишта ҳаёт ҳақидаги олижаноб идеалларни, социал ва сиёсий қарашларни ифодалашдан иборатдир. Шунини ҳам қайд этиш лозимки, Нишотий замонасининг катта сўз санъаткори сифатида ижодкорнинг масъулиятини чуқур ҳис этган. Шунинг учун ўтмишнинг забардаст шоирлари сингари ижодда оригиналликка, янгиликка интилган ва халққа астойдил хизмат қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган.

Ҳар киши ўз таъбица иншо қилур,
Тоза сўзи эл аро пайдо қилур.
Аҳли сухан чунки эрур кимие,
Туфроқи зар янглиғ этар хушнамо.

(28-бет)

Дostonнинг қисқача мазмунини қуйидагича: Бадан мулкида Ақл деган подшо бўлиб, унинг Фуод (Дил) исмли ўғли бўлган. Шаҳзода Фуод «оби ҳаёт» чашмаси ва унинг ёнида яшаган Ҳусн исмли гўзал қизни излаб топиш тараддудига тушади. Ота-онаси уни бу йўлдан қайтариш мақсадида насиҳат қилса ҳам фойда бермайдди. Шунда Фуоднинг дўсти Назар уни мақсадга етказмоқ учун узоқ ҳамда хатарли сафарга чиқади. У жуда

кўп шаҳар, мамлакатларда бўлиб, оби ҳаёт ҳақида турли фикрларни эшитади. Дастлаб у «Шаҳри Офият», кейин «Шаҳри Шухрат»га етиб боради. «Шаҳри Шухрат»нинг ҳукмдори оби ҳаётни излаб овора бўлма, оби ҳаёт дегани аслда симу зардир, бойлигинг қанча кўп бўлса, барча мақсадларингга эришасан, дейди. Назар йўлида давом этиб, бир тоғ этагида яшайдиган Зарқ деган шайхга дуч келади ва оби ҳаёт чашмасини излаб юрганини айтади. Шайх Зарқ эса оби ҳаётни кўз ёши тўкмоқдан иборат деб тушунтиради ва дунёда қанча кўз ёши тўксанг, жаннатга шунчалик тез етишасан деб изоҳлайди. Бу фикрлар Назарга маъқул бўлмайди. Шундан сўнг унинг йўли чўлу биёбонлар, сувсиз саҳролар устидан ўтади. У йиртқич ҳайвонлар, деу париларга йўлиқади ва ниҳоят катта бир денгиз — «Дарён ҳайрат» устидан чиқиб қолади. Сув йўли билан кўп азоб-уқубатларни бошидан кечириб, «Шаҳри Ҳидоят»нинг ҳукмдори Ҳимматшоҳ даргоҳига етиб келади. Назар унга Фуоднинг мақсадини баён этгач, Ҳимматшоҳ бу ишга ёрдам беришни сўраб «Шаҳри Ҳабиб»нинг шоҳи Қомати пуршавкат исмига нома ёзиб беради. Назар хурсанд бўлиб йўлга чиқади, аммо сафари давомида «Диёри саксор» деган жойда ваҳший махлуқлар ва тўрт кўзли девларга учрайди. Улардан бир амаллаб қутилгач, «Шаҳри Ҳабиб»га етиб келади ва Қоматга номани беради. У номани ўқиб, Назарнинг шижоати ва садоқатига таҳсинлар айтиб, уни ўз хизматкори Жилва билан «Мулки Адаб» деган юртга юборади. Назар Гису исмли қизнинг ёрдами билан яна қанча йўл юриб «Қалъан дийдор»га етиб келади, бир қанча воқеаларни бошидан кечиргач, Ҳусн яшайдиган «Гулшани Рухсор»га етади ва у билан учрашишга муяссар бўлади. Бу ҳақда Фуодга хабар беради. Фуод отаси Ақлшоҳга билдирмай, Ҳусн юртига бормоқчи бўлади. Ақлшоҳ вазири Ваҳми Балодан бу ҳақдаги хабарни эшитгач, дарғазаб бўлади ва уларни қувиб етиб Фуод ҳамда унинг дўстлари Назар, Хаёл, Нағмаларни зиндон қилади. Фуод касал бўлиб қолгач, ҳакимлар унга шифо суви, яъни оби ҳайвон ичириш зарурлигини айтадилар. Шундан сўнг у зиндондан чиқарилади.

Ақлшоҳ андишасиз сиёсат юргизиб, ўз паҳлавонлари Ғам ва Андуҳ билан кенгашади, Ҳусн қўшинининг кучини ҳисобга олмай, унга қарши лашкар тортади. Фуод ҳам қўшин орасида бор эди. Ақлшоҳнинг қўшин тортиб келаётганидан хабар топган Ҳусн ўз ихтиёридаги кучларни бирлаштириб, урушга ҳозирланиб туради.

Унинг отаси Ишқшоҳ ҳам катта қўшин билан ёрдамга келади. Икки ўртада қаттиқ жанг бўлиб, Ақлшоҳ томони мағлубиятга учрайди ва унинг ўзи зиндонга солинади. Ишқ ва унинг қизи Ҳусн ғалаба қозонадилар. Воқеалар сўнггида Ҳусн ва Фуод дийдор кўришадилар. Ҳимматшоҳ Ақлшоҳ билан Ишқшоҳни яраштиради. Ишқшоҳ Ақлни ўзига вазир қилиб тайинлайди ва мамлакатни адолат билан бошқарадилар. Фуоднинг оби ҳаёт ҳақидаги сўзуси ушалади. Ҳусн ва Дил мурод-мақсадларига етадилар. Ҳамма шод ва хурсанд бўлиб, 40 кун тўй-томоша давом этади.

Нишотий ўз достонига Ҳусн ва Дилнинг севги саргузаштларини тема қилиб олди. Асарнинг етакчи мавзуи бўлган севги асар қаҳрамонларининг мураккаб саргузаштларида мужассамлашади, вафо ва садоқат, дўстлик ва аҳиллик, мардлик ва олижаноблик каби фазилатлари билан бирга камол топади. Шоир достонда «оби ҳаёт» масаласини реал борлиқ, ҳаётий муҳаббат, инсоний севги билан боғлайди ва уни шу дунё лаззатидан иборат деб кўрсатади. Афсонавий воқеалар баёнида соф ва самимий севгини, севишганларнинг яхши фазилатларини кўйлайди. Муаллиф асарда ҳаётни севиш, унинг гўзалликларини қадрлаш, инсонни улуғлаш каби чуқур фалсафий ғояларни илгари суради.

Нишотий традицион сюжетнинг асосий йўналишини сақлагани ҳолда достонда ватанпарварлик, халқпарварлик, маърифатпарварлик, адолат, осойишталик, марказлашган давлат, илм-ҳунарга муҳаббат, тadbиркорлик, мардлик, севги-садоқат, яхши хулқ-одоб ва бошқа кўпгина социал-ижтимоий, фалсафий, ахлоқий-таълимий масалаларни қаламга олади. Анъанавий мажозий образларни янгича талқин этади, сайёр сюжет чизигига янги эпизодлар киритиб, ифода услубида реалистик пафосни кучайтиради. Натижада «Ҳусну Дил»да автор қадимий афсона ёрдамида ўзи яшаган ҳаётдаги воқеалар тасвирини кучайтиришга эришади. Достонда ижобий ва салбий характерга эга бўлган 50 га яқин образ бўлиб, улар асарнинг асосий ғояларини юзага чиқариш учун хизмат қилади. «Ҳусну Дил»да фольклор асарларидагидек яхшилик, олижанобликнинг ёмонлик, ёвузлик, жоҳиллик, билан кураши ва бу курашда эзгуликнинг енгиб чиқиши мажозий образлар орқали тасвирланади. Нишотий достондаги Ақл, Ишқ, Ҳусн, Дил, Назар, Ҳиммат, Қомат, Он, Вафо, Хаёл, Ғамза, Ишва, Қарашма каби ижобий, мажозий образларда реал ҳаёт лавҳаларини, кишиларнинг хатти-ҳаракатларини, феъл-

атворидаги ижобий ва салбий хусусиятларни умумлаштиришга эришади. Аниқроғи шоир реал ҳаётдаги инсоннинг ақли, ҳусни, ишқи, ҳиммати, вафоси, табиати каби мураккаб руҳий олами ҳақидаги илғор қарашларини бадий йўсинда ифодалашга интилган. Автор, айниқса, инсоннинг ақл-идрокига юксак баҳо беради, кишиларни мағрурлик, худбинлик каби ярамас ҳисларга берилмай, аксинча, ақл-идрок билан иш юритишга чақиради. Достондаги ҳар бир мажозий образ ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, унга берилган номларда ҳам ўша образнинг фазилати ёки нуқсонларига ишора кўришиб туради.

Айни ҳақиқат эди, лекин мажоз,
Суратида топмиш эди сўзу соз.

(374-бет)

«Ҳусну Дил»даги асосий ғоя ва образлар Нишотийнинг реал ҳаётда кишиларнинг ҳар томонлама мукамал бўлишларини орзу қилганини кўрсатади.

Ҳусн достондаги марказий образлардан бири бўлиб, у Шаҳриёри Ишқнинг қизи. Ҳусн фақат ташқи жиҳатдангина гўзал бўлмай, балки ақли, заковати, садоқати, ҳаё ва одоби жиҳатидан ҳам етук, мукамал аёл образидир. У ўзида барча гўзал инсоний фазилатларни мужассамлаштирган идеал образдир. Ҳусн илмли, маърифатли бўлиб, ўз атрофидаги Ғамза, Вафобону, Он, Адо, Ноз, Табассум каби оқила ва санъаткор қизларга хомийлик қилади. «Қалъаи Дийдор»ни адл билан бошқариб, халқнинг меҳр-муҳаббатини қозонади, ўз юртининг тинчлиги ва осойишталигини ҳимоя этади.

Нишотий Ҳусннинг севги ва садоқат масаласида мустаҳкам ирода эгаси эканлигини маҳорат билан тасвирлайди. Асарда ҳикоя қилинишича, Ҳусн Назар билан суҳбат қилгач, Фуод ҳақида огоҳ бўлади ва оташин муҳаббат билан унга майл ҳосил қилади. Фуод отаси томонидан зиндон қилинганда ёхуд маккора Форуқа тузоғига илинганда Ҳусн унга мактуб ёзиб, ўзининг садоқати ва руҳий ҳолатини баён этади.

Шому саҳар куймоқу ёнмоқ ишим,
Сандин эрур балки фузун нолишим.
Сан қилиб асрорингни эл ичра фош,
Ман ёшуруб ётдим кўзим ичра ёш.

(299—300-бетлар)

Ҳусн ишқ-муҳаббатда садоқат намунасини кўрсатади ва Фуоддан ҳам шуни талаб қилади. У Фуоднинг бу масаладаги хатоларини кечирмайди, балки оз бўлса

ҳам хиёнатни, алдовни қоралайди. Бу жиҳатдан Ҳусннинг Дилни зиндсн қилиши эпизоди характерлики, бундай момент бошқа дostonларда деярли учрамайди.

Дostonда Ҳусн доно ва тадбирли ҳукмдор сифатида ҳам гавдаланади. Шаҳри Дийдор ва ундаги Гулшани Рухсор боги унинг қарамоғида. Кўп сонли амиру вазирлар, кучли қўшин ҳам унга хизмат қилади. У ҳар бир ишни кенгашиб қилишни бирдан-бир тадбир деб билади. Шунинг учун ҳам ўз юртига лашкар тортган Ақлшоҳга қарши уруш бошлашдан олдин амир, амалдорлар билан маслаҳат қилишни зарур деб ҳисоблайди.

Гарчи ярош ўлсину ёхуд савош,
Яхши эмас этмоғимиз бекенгош.
(203-бет)

Ўйлаб иш тутган Ҳусн ва Ишқ лашкари урушда ғолиб чиқади ва оқилона ҳар ишда тадбиркорликнинг афзалликларини намоиш этади.

Ҳусн инсонпарвар, садоқатли дўст образи ҳамдир. У ўз хизматидаги қизларга меҳрибонлик кўрсатиб, уларнинг ҳам бахтли келажагини ўйлайди ва қўлидан келган ёрдамини аямайди. Бундай эпизодлар орқали Нишотий реал дунёдаги ишқ-муҳаббат тантанасини улуғлайди ва бу билан «оби ҳаёт» тўғрисидаги афсонавий фикрларни рад этади. Унингча, дунёвий гўзаллик, вафодор машуқа оби ҳаёт демакдир. Шунинг учун ҳам у Ҳуснни «оби ҳаёт» симболи сифатида тасвирлайди. Шуни ҳам қайд этиш керакки, воқеалар давомида Ҳусн Фуодга қараганда анча актив ҳаракат қилади ва ундан юқори туради. У Фуод образига нисбатан мукамал ишланган.

Ҳусн ўзининг олижаноб фазилатлари билан ўзбек классик адабиётидаги Ширин, Гул, Меҳинбону сингари ўлмас образлар сафидан ўрин олади.

«Ҳусну Дил» дostonининг бош қаҳрамонларидан бири Ақлшоҳнинг ўғли Фуоддир. У олим ва донишмандлар суҳбатидан баҳраманд бўлади. У замонасидаги барча илм-фанларни ўрганиб, ҳар бир мушкул ишни ҳал эта оладиган қобилиятга эга.

Фуод фақат донишманд киши бўлибгина қолмай, балки халқпарвар, адолатни қадрловчи, меҳрибон дўст ба садоқатли ёр ҳамдир. У «Қалъан Жисм»ни адолат билан идора қилади.

Ўғли дағи кўрсатибон адлу дод,
Мамлакатин айлади ободу шод.

(54-бет)

Шаҳзода ишқ-муҳаббат йўлида яна бошқа қатор инсоний фазилатлар билан намоён бўлади. У гўзал Ҳусни зўр оташ билан севади ва бу йўлдаги қийинчиликларни енгишда дўсти Назарнинг ёрдамига умид боғлайди. Севги йўлидаги ҳар қандай ғовлар ҳам уни бу йўлдан қайтара олмайди, аксинча, у қатъият билан ўз мақсади сари интилади. Инсоний севги уни мардлик ва қаҳрамонликларга руҳлантиради. У Назардан Ҳусн ҳақида хабар топгач, йўлга равона бўлади. Аммо фасодчи вазирларнинг иғволари туфайли қамалади, кўп азобларни тартади. Ниҳоят Ҳусннинг меҳрибонлиги, Назар ва Ҳимматшоҳнинг ёрдами туфайли ўз севгилисига эришади.

Дил — ватанпарвар, инсонпарвар шахс образи. Унинг бу фазилатларини жанг майдонларида эл-юртининг шон-шуҳратини ҳимоя этиши, садоқатли хизматкорлари Назар ва Хаёлга дўстона муносабатларида кўриш мумкин.

Нишотий Фуод образини меҳр билан яратган бўлса ҳам, унинг фаолиятидаги баъзи бир камчиликларни ҳам яширмайди. Жумладан, Фуоднинг базмда ортиқча ичиб, маст ҳолатда маккора Форуқанинг тузоғига илиниши ва бу воқеадан Ҳусн ҳам, Фуод ҳам оғир руҳий азобларни тортганликларини чуқур ачиниш билан тасвирлайди. Шоир бу воқеадан хулоса чиқариб, майпарастлик ва унинг оқибатларини қоралар экан, шубҳасиз, маишатпарастликка берилиб кетган замонаси ҳукмдорларини ҳам кўзда тутган ва уларни бу йўлдан қайтишга ундаган.

Ваҳки на хуш — деди ўшул муҳтарам,
Маст паришон эса кўргай снтам.
Кимки чекар даври фалакдин шароб,
Ичгусидир шар била оби азоб.
Улки қилур дуда била юз қаро,
Бўйла бўлур лаъл ила достонсаро.

(271-бет)

Фуод ҳақиқий, олижаноб фазилатларга эга бўлган фидокор киши образи. Фуод ўз хатоларидан тезда хулоса чиқаради ва дўстларининг ёрдами билан яна Ҳусн ишончини қозонишга муваффақ бўлади. Автор ўзининг энг яхши орзу-истакларини шу образ орқали ифода этган. Аммо шуни ҳам таъкидлаш лозимки, Фуод воқеаларда ҳар доим актив қатнашмайди. Ҳуснга етишиш йўлидаги азоб-уқубатларни ундан кўра кўпроқ Назар тартади. Кўп ҳолларда Фуод фақат руҳий қийналиш билан чегараланиб қолади. Унинг макр-ҳийла ту-

зоғига илиниб қолиши ҳам ҳаётни чуқур, яхши билмагани, соддадил, баъзан эса ҳушёрликни бой бериб қўйиши натижасида юз берди. Аммо шунга қарамай, шоир Фуод образини тараққиётда кўрсатади, уни мустақкам ва кучли ирода эгаси сифатида тасвирлаб, шу фазилатлари туфайли унинг мақсадига эришганини ҳикоя қилади.

Фуод ўзининг кўп фазилатлари билан машҳур Фарҳод, Наврўз, Сайфулмулук образларини эслатади ва уларга яқин туради.

Нишотий достонидаги Ақлшоҳ ва Ишқшоҳ образлари орқали кўпроқ адолатли ҳукмдор ҳақидаги ғояларини илгари сурди. Бу образларга берилган символик номлар ҳам шундан далолат беради.

Ақлшоҳ достондаги етакчи образлардан бири бўлиб, у адолатли, тадбирли, донишманд подшодир. Шоир унинг фазилатларини таърифлаб:

Мулки жаҳон ичра қилиб адлу дод,
Доди била эрди жаҳон мулки шод.
Адли била мулк эрди маъмур анго,
Фазли била халқ эди масрур анго.
Илму адаб бобида моҳир дағи,
Қофиясанж эрдию шоир дағи

(45—46-бетлар)

деб ёзади. Ақл қарамоғида бўлган Мағриб мулки унинг одилона сиёсати туфайли тинч ва фаровон ҳаёт кечиради. У ёлғиз ўғли Фуодга яхши тарбия ва чуқур билим беради, унинг бахтли бўлишини орзу қилади. Лекин Ақлшоҳ айрим ҳолларда етарлича мустақиллик кўрсатмайди, оқилона сиёсатдан узоқлашади. У ўзининг вазири чақимчи Ваҳми Бало ва шайх Муршиди Илҳомнинг маслаҳатларига қулоқ солар эди. Фисқ-фасод қўзғовчи бу қора ниятлилар Ақлшоҳни тўғри йўлдан оздиришга ҳаракат қилдилар. Урушдан манфаат ва бойлик орттирувчи амалдорлар қистови билан Ақлшоҳ уруш бошлашга аҳд қилади ва ўз кучига ортиқча баҳо беради. Шоир воқеанинг худди шу ўрнида Булбул ва Лочин мунозарасини келтириб, уларнинг тилидан худбинлик, ёлғончилик, манманликни қаттиқ қоралайди ва Ақлшоҳни нодон вазирлар, амалдорлар таъсиридан қутулишга, ҳушёрликка чақиради.

Нишотий Ақлшоҳнинг фаолиятидаги бундай томонларни танқид қилади, аммо инсоннинг ақл-идрок кучига ишонган шоир асар охирида унинг адолатли вазир бўлганини, халқни шод этганини таърифлайди.

Достонда идеал шоҳ сифатида тасвирланган Ишқ ўз юртининг мустақиллиги, тинчлиги, ободонлигини ҳамма нарсадан устун қўяди. Ўз адолати ва тадбиркорлиги билан ном қозонган Ишқшоҳни автор идеал образ даражасида ишлайди. Ишқшоҳ олижаноб мақсадларини амалга ошириш учун доимо донолик ва ҳушёрликни қўлдан бермай, маслаҳатли иш тутади. У тинчликка асосланган сиёсат юргизади, тинчлик ҳукмрон бўлгандагина барча эзгу ишларни амалга ошириш мумкин деб ўйлайди. Шунинг учун у Ақлшоҳнинг уруш бошлаш ҳақидаги қароридан хабардор бўлганида ҳам жангу-жадал бошлашдан олдин яхшилик ва тинчлик мақсадларини илгари суради. Ўзининг Ғам деган паҳлавонини урушнинг олдини олиш мақсадида Ақлшоҳ олдига юбориши ҳам шундан далолат беради:

Ишқ деди Ғамгаки, эй паҳлавон,
Ақли паршон сари бўлғил равон.
Кўр аниким надур экан ком анга
Баҳр каби йўқтурур ором анга.

(205—206-бетлар)

Ишқшоҳ Ақл сингари риёкор шайхлар ва мунофиқ вазирлар таъсирига берилмайди ва куч бирликда, аҳилликда эканини яхши тушунади, шу тадбир билан душман устидан ғалаба қозонади.

Достонда Ишқшоҳ фақатгина адолатли ҳукмдор сифатида эмас, доно маслаҳатчи, меҳрибон ота сифатида ҳам гавдаланади. У ёлғиз фарзанди Ҳусннинг ақл-идроқи, фаҳм-фаросатига ишонади, унинг олижаноб фазилатларини ҳурмат қилади, Ҳусн мамлақати учун оғир дамларда унга мадад беради. Ишқшоҳ характеридаги яхши томонлардан яна бири шуки, у Ҳусннинг муҳаббатини рад этмай, балки унинг амалга ошуви йўлида ҳаракат қилади, қизининг бу масаладаги эрки—истагини қувватлаб, Фуодни ўз фарзандидай билади. У Ҳусн ва Дилнинг топишувини мамлакат ва халқ бахт-саодати билан боғлаб, уни катта хурсандчилик билан нишонлайди. Нишотий Ишқшоҳнинг бундай олижаноб хислатларини кўрсатиш орқали ўз замонасидаги ояларий муносабатлар масаласига янгича қарашларини ифода этади.

Нишотий Ақлшоҳ ва Ишқшоҳ каби мажозий образларни тасвирлаб, халқнинг тинч ва яхши ҳаёт, адолатли ҳукмдор ҳақидаги кўп асрлик орзу-истакларини ва бошқа ижтимоий-фалсафий масалаларни ифода этади.

Назар—«Хусну Дил» достонидаги энг актив образ. Шоир бу образни алоҳида меҳр билан яратган. У ўзининг юсак инсоний фазилатлари, маънавий бойлиги билан ажралиб туради. Назар оддий халқ вакили бўлиб, «пурҳунар»лиги, олимлиги, ғайрат ва тадбиркорлиги билан барчанинг ҳурмат, эътиборини қозонади.

Назар дostonдаги барча воқеаларда фаол иштирок этади. Хусн ва Дилнинг ишончли таянчи, доно маслаҳатчиси сифатида гавдаланади. Назар образи ўзининг кўп жиҳатлари билан «Фарҳод ва Ширин» дostonидаги Шопур, «Лайли ва Мажнун» даги Навфал, «Гул ва Наврўз» даги Булбул образларини эслатади.

Шоир дostonдаги бошқа ижобий образлар орқали ҳам эзгу ишларни кенг тарғиб этади. Хусннинг яқинларидан Вафобону, Ноз, Адо, Ғамза, Табассум, Қарашма, Он, Хаёл, шунингдек Сабр, Ғам, Андуҳ, Меҳр сингари паҳлабонлар, лашкарбошиларнинг образлари мавжудки, улар бош образлар фаолиятини тўлдиришга хизмат қилади. Автор Номусшоҳ образида одоб, ҳаё, яхши хулқни ташвиқ этиб, бу фазилатларни инсон ҳаётини абадийлаштирувчи куч деб талқин этса, Ҳимматшоҳ ва Қоматшоҳ образлари орқали юртда тинчлик ўрнатиш учун жонбозлик қилувчи соф ниятли инсонпарвар, одил ҳукмдорларни улуғлайди.

Нишотий «Хусну Дил» дostonида ижобий қаҳрамонлар билан бир қаторда уларнинг орзу-интилишлари йўлида ғов бўлган салбий образларни ҳам яратди ва ўз давридаги разиллик, ёвузликни омонсиз фош этди. Дostonда шайх Зарқ, Муршиди Илҳом, Рақиб, унинг қизи Форуқа, вазир Ваҳми Бало, шоҳ Фасод каби салбий образлар мавжуд бўлиб, автор уларнинг ярамае ички дунёсини очиб ташлайди.

Шайх Зарқ образида жоҳил ва маккор руҳонийларнинг ярамасликлари ўз ифодасини топган. Назар ўз сафари давомида унга дуч келиб, суҳбат қилгандан кейин унинг мунофиқ, риёкорлигидан нафратланади:

Шайх дема, бир ях эди фавқ шин,
Анда на илму, на амал, на яқин.

(75-бет)

Зарқ «Зухду Риё» тоғини ўзига манзил қилиб, халқ ҳаёти ва кўзидан йироқда гўшанишин бўлиб, бидъат қўзғаш, алдамчилик, маккорликни касб қилиб олган. Қора ниятли бу шайх яхшилик, бахт-саодат душмани бўлиб, ҳаётда нуқул кўз ёши тўкишни, таркидунёчиликни тарғиб этади.

Нишотий Зарқнинг ўгли Тавба, шайх Муршиди Илҳомни ҳам айёр ва таъмагир деб қоралайди.

Достоннинг бундай моментлари шоир дунёқарашини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Чунки у диний эътиқод эгаси бўлишига қарамай, халқни алдаш ва талашни касб қилиб олган мунофиқ шайх, руҳонийларни танқид остига олади ва бу билан уларга нисбатан нафрат кўзгатади.

Достондаги салбий гуруҳларнинг йирик вакили Рақиб бўлиб, у ўз маслакдошлари бўлган разил кучлар, девлар билан одамлар ўртасида ўлим, жабру ситам уруғларини тарқатишга уринади. Мол-дунёга ҳирс қўйган Рақиб Назарни асир олиб жазоламоқчи бўлганида унинг симу зар ысай олиш ҳунари борлигини эшитиб, дарҳол мумдек эрийди, мунофиқлик билан уни ўзига ром этишга уринади.

Зар сўздан ул темур андоқки мум,
Бўлди доғи, қўпти чу боду самум.
Жон уйида қилди ани меҳмон,
Чунки анга бор эди зардин нишон.

(114-бет)

Рақибнинг қизи Форуқа ҳам ўз хатти-ҳаракатлари, ниятлари билан разил отасининг образини тўлдиради. Форуқа гарчи Ҳусн даргоҳида хизмат қилса ҳам бошқа соф қалбли қизлардан ўзининг ёмон хислатлари билан кескин фарқ қилади. Шоир унинг ташқи ва ички қиёфасини достонда кенг характерлайди ва бу образ орқали феодал саройларидаги ласткаш, маккора аёлларни фош этади.

Достондаги салбий образлардан яна бири Ваҳми Балодир. Бу шахс Ақлшоҳнинг вазири бўлиб, давлат доирасида ақлу идрок билан иш юритиш ўрнига нуқул фиқ-фасод кўзгаш билан одамлар ўртасидаги дўстликка раҳна солишга ҳаракат қилади. Асарда унинг ярамас сифатлари моҳирлик билан тасвирланади.

Нишотий достонидаги салбий типларнинг характерини ҳар томонлама усталик билан чизиб беради ва уларга нисбатан кучли нафрат уйғотади.

* * *

«Ҳусну Дил» достонида лирик қаҳрамоннинг иштироки каттадир. Ундаги чуқур мазмунли лирик чекинишларда шоирнинг ҳаёти, аҳволи, руҳий кайфияти ҳамда асар қаҳрамонлари билан биргаликда шодланиши ёхуд изтироб чекиш ҳоллари яққол кўринади. Бундай моментлар авторнинг хайрихоҳлиги кўпроқ ким томонида

бўлганлигини, яна қандай ғоялар тарафдори эканлигини аниқлаб олишга ёрдам беради.

Достондаги ҳар бир бобнинг охирида лирик қаҳрамоннинг воқеаларга муносабати ифода этилади. Масалан, Ишқшоҳ «Қалъаи Бадан»ни эгаллаб, шоҳ Фасод ва Нафсни енгганлигини ҳикоя қилиб, шоир бу воқеага ўз муносабатини ифодалаб ёзади:

Ераб, этиб Ишқ ила жоним қарин,
Айламагил Нафс ила ҳамнишин
(242-бет)

«Ҳусну Дил» достонидаги кўпгина образлар қатори шоир образи ҳам Нишотийнинг ҳаёти, дунёқараши ҳамда асардаги етакчи ғоя ва мақсадларни чуқурроқ англашга ёрдам беради.

Достондаги кўп образ ва воқеалар романтик услубда тасвирланган. Агар шоирнинг ижобий қаҳрамонлари кўпроқ романтик характерга эга бўлса, салбий образлари ўша даврдаги ижтимоий гуруҳ вакиллари сифатида ҳаёт билан бевосита боғланган.

«Ҳусну Дил»— ишқий-романтик асар. Унда XVIII аср ҳаётининг бир қатор муҳим масалалари ўз аксини топган. Шоирнинг маҳорати ҳам дастлаб шунда кўзга ташланади.

МУНОЗАРАЛАРДА ҲАЁТ НАФАСИ

Нишотий мунозара жанрининг ҳам моҳир устасидир. У ўзбек классик адабиётида мунозара жанрининг нодир намуналарини яратган Яқиний, Юсуф Амирий, Аҳмадий, Алишер Навоий традицияларини давом эттириб, ундан «Ҳусну Дил» достонида ўринли фойдаланди.

Нишотийнинг «Ҳусну Дил» достони таркибида «Шаҳбоз ва Булбул», «Гул ва Даф», «Най ва Шамшод», «Косаи чин ва Наргис», «Бинафша ва Чанг» мунозаралари берилганки, улар асарнинг узвий қисмини ташкил этиш билан бирга мустақил асарлар сифатида ҳам диққатни тортади. Улар достоннинг ғоявий мотивларини кучайтиришга хизмат қилади. Нишотий бу мунозараларида ўз устозлари изидан бориб, халқ манфаатларини ҳамма нарсадан устун қўяди ва мажозий образларга катта ижтимоий моҳият юклайди. У одамларга хос хатти-ҳаракат ва феъл-атворни қушлар образи воситасида беради. Бу аллегорик образларнинг ҳар бири жамиятдаги маълум бир синфнинг ёхуд ижтимоий табақанинг вақили сифатида намоён бўлади.

«Шоҳбоз ва Булбул». Бу мунозара Ҳусн мамлакатига қарши уруш бошлаган Ақлшоҳнинг манманлиги ва мағрурлигини фош қилиш учун келтирилган. Унда тасвирланишича, баҳор кунларидан бирида Булбул Шоҳбоз билан мунозара қилиб, уни сўз ва сознинг назокатидан хабарсизликда айблайди. Унинг ташқи қиёфасини, феъл-атворини «жаҳласар», «бадмақол», «баджамол» каби тавсифлар билан танқид қилади. Шу билан бирга Шоҳбознинг ярамаслигини, доимо халқ бошига касофатлар ёғдиришини ва шу сифатлари туфайли шоҳларнинг илтифотини қозониб, эл орасида «шоҳбоз» деб ном олганлигини фош этади:

Мунча касофатлар ила солу моҳ,
Шоҳ қўли узра санга жилвагоҳ.
Қилмоқ учун дур сени сарфароз
Деди анинг оламари шоҳбоз.

(198-бет)

Шоҳбоз бу таъна ва танқидларни эшитиб, Булбулга хужум қилади, унинг мағрур ва мақтанчоқлиги, худбинлигини очиб ташлайди. «Иззат тиласанг, сабр билан донолар сўзини қулоқ бўлиб тингла, худбин бўлма, чунки худбинларнинг иқболи паст бўлади», — дейди.

Бир-бирларини танқид қилган Шоҳбоз ва Булбул ўз сифатларини мақташга ўтадилар. Автор Булбул образи орқали ҳушёрлик, вазминлик, камтарлик каби олижаноб инсоний фазилатларни улуғласа, Шоҳбознинг кирдикорларини тавсифлаб таъмагир ҳукмдорларнинг қонли сиёсатини ёқловчи мунофиқ амалдорларни фош этади ва бу билан ўз замонасидаги тартиблардан норозилигини билдиради.

«Гул ва Даф». Достонда тасвирланишича, бахтиёр Ҳусн ва Дилни тўй-томошадан сўнг Меҳр, Гису, Қомат, Ғамза ва бошқалар ўз боғларига таклиф этиб, базм уюштирадилар. Биринчи бўлиб Меҳр уларни «Гулзори баҳор»га таклиф этади, олим ва шоирлар, санъаткорлар суҳбатни қизитади. Шоир шу манзарани моҳирона чизиб беради. Базм вақтида чанг, най, қонун ва бошқа асбобларда дилрабо кўйлар чалинади, базм аҳли майга кўп берилиб, хароб бўладилар, ҳатто яхши хулқ ва шарм-ҳаёни ҳам унутадилар.

Шоир бу базмда турли социал табақа вакилларининг иштирок этганини тасвирлайди. Базм аҳли бир-бирларига таъна сўзларини ота бошлайдилар. Дафнинг кўзи Гулга тушиб, Гулнинг тутқунликда яшагани, қадрсизлиги, тиконлар зарбидан паст бўлиб қолганини айтиб, уни

«Йўқ юзида пардаи нақши ҳаё, бош уза чиқмоқ санго бор муддао» деб қойийди.

Сан киби йўқ бастан доми бало,
Қўнглунг эрур хастаи хори жафо.
Доманинга топти чу ҳар хор даст
Билки сани айлади ул хор паст,
Оқибат ул оташ этиб жонинг об,
Шишага солди дедилар эл гулоб.

(344—345-бетлар)

Даф Гулнинг аҳволи ва хатти-ҳаракатларини танқид қилиб уни феодал саройларидаги хўрланган мазлума аёлларга ўхшатади. Ўзининг Гулдан устунлигини кўрсатиш учун мавжуд сифатларини мағрурлик ва мақтанчоқлик билан изоҳлашга ўтади.

Гул бу воқеадан жуда хижолат бўлиб, Дафнинг таъналарини рад этади ва уни ўйламай сўзлашда айблайди. Рақибининг хор-зорлик ва дарбадарликдаги ночор ҳаётини танқид қилади:

Олам аро сан киби саргашта йўқ,
Давр элида толен баргашта йўқ.
Шому саҳар ахтарибон сийму зар,
Турфа ғарибсан юрубон дарбадар.

(346-бет)

Нишотий бу мунозарада ўз замонаси билан боғланган жуда муҳим масалаларни илгари суради. Агар у Гул образи орқали феодализм шароитида инсоний ҳуқуқлардан маҳрум этилган, хўрланган, эрксиз аёллар ҳаётини тасвир этган бўлса, Даф образида ўша даврдаги санъаткорларнинг дарбадарликдаги аянчли ҳаёти, қадрсизлигини ифодалайди. Шунингдек, базм тасвирини бериб, ўз замонасидаги ҳукмрон доиралар орасида авж олган айш-ишратни, майшатпарастликни қоралайди.

Авторнинг бу каби ахлоқий, таълим-тарбиявий аҳамиятга эга бўлган фикрлари асарнинг ғоявий қиммати-ни янада оширишга хизмат қилган.

«Най ва Нахл». Иккинчи кунни Ҳусн ва Дил шарафига Қомат базм уюштирди. Унда ҳамма сарв қоматлилар хизматда бўладилар. Турли музика асбобларида куйлар ижро этилади, айниқса най садолари базм аҳлига ҳузур бағишлайди. Базм аҳли май ва найнинг таъсирида савол-жавоб ва баҳс-мунозарага ўтиб кетадилар. Автор шу ўринда давра аҳлига майнинг кучли таъсир кўрсатганини, юз берган шўру-ғавғоларга боис бўлганини «Майдин эди базм аро юз шўр-шар», «Оташи май Най елидин бўлди тез» каби мисраларда ёрқин ифодалайди. Ўз хиз-

матидан мамнун бўлган Най шу боғда Нахл дарахтининг савлат тўкиб туришини кўриб, унга қараб: Сен отингни Шамшод (Шамшод) қўйиб мағрурланасан, оёқларингни лой ичида бўлганини унутиб, такаббур билан бошингни кўкка чўзасан, — дейди.

Лой ародур банд оёғинг санинг,
Баски етар кўкка димоғинг санинг.

(350-бет)

Най ўзини Шамшоддан устун қўйиб, хушхон булбулдек сайраб кишиларни мафтун этиши, кўп ҳунарлар эгаси бўлганлигини мақтайди:

Манман ўшул тўтний шакар насиб,
Бандам эрур нола чоғи андалиб.
Мундин эрур эл ичига бормоғим,
Ун ҳунари эгаси ҳар бармоғим.

(349-бет)

Найнинг бу таъналаридан кўнгли хаста ва шикаста бўлган Нахл унга жавобан найни ичи бўш, тилсиз ва жонсиз жисм деб атайди, уни мақтанчоқлик, худбинликда айблайди. Мунозара давомида Нахл — Шамшод ўзининг қалин соясидан барчанинг баҳраманд бўлишини, олам элига дуру гавҳар келтиришини таърифлаш билан халққа берадиган манфаатлари нуқтаи назаридан ўз ўрнини, қадр-қимматини ҳимоя қилишга ҳаракат қилади.

Най ҳам, Шамшод ҳам бир-бирларининг яхши фазилатларини кўрмай, камчилик ва нуқсонларини ўзаро таъна қиладилар, ўзларини мақтайдилар. Шоир кишилар ўртасидаги мана шундай мағрурлик, кибру ҳавони қоралайди.

«Қосаи чин ва Наргис». Хусннинг амирларидан Ғамза «Равзаи жаннатобод»да меҳмондорчилик уюштиради. Базм аҳли хушнуд бўлиб, чинни косалардан шароб ичиб, уни қўлдан-қўлга ўтказадилар. Кўп май ичилгач, мунозара бошланади.

Нишотий ўз замонасидаги юқори табақа вакиллари-нинг ярамас хулқ-атворини мажозий образлар орқали фош этган. Бой, амалдорларнинг қон-қонига сингиб кетган очкўзлик, юлғичлик, фисқу-фасод, мақтанчоқлик, маншатпарастлик каби давр иллатларини ушбу мунозарадаги Қоса ва Наргис образлари орқали очиб ташлаган.

Тасвирланишича, базмда Наргиснинг мағрурлиги Қосаи Чиннинг кўзига кўриниб, уни қаҳр билан худбинлик ва беҳаёликда айблайди.

Сан киби йўқ даҳр аро бир бeбасар,
Юзингда йўқ нақшу ҳаёдин асар.
Ҳар киши ўз рутбасида ҳўб эрур,
Ҳар нима ўз ҳаддида марғуб эрур.

(354-бет)

У Наргисни камситишга уриниб, уни муҳтож, очкўз, текинхўр, кўр ва кар деб атайди. Косанинг нутқида фақат Наргисни қоралашгина бўлмай, балки ўзини муболағалар билан мақташ, ундан устун қўйиш майли ҳам яққол кўзга ташланади. У ўзининг чиройли, зийнатли, кадр-қиммати баланд, нақшу-нигорларга бой эканлиги билан гурурланади.

Қадр ила қиммат мангодир бандавор,
Зеб ила зийнат манго нақшу нигор.

(355-бет)

Бу ўринсиз таъналардан руҳий азобда қолган Наргис унга қараб мазмунли жавоблар беради ва уни мулзем қилиб қўяди. У Косанинг тамагирлиги, ҳирсу ҳаво, нақшу нигорга берилганини айтиб, «маъно эли»нинг дунёда абадийлигини сўзлайди:

Суврат эли нақшга мағрур эрур,
Маъни эли нақшдин ул дур эрур.
Иста маонийки онга йўқ фано,
Ғайрин онинг англа яқин лобақо.

(356-бет)

Наргис Косани мунофиқ, усти ялтироқ ичи қалтироқ, маънавий жиҳатдан қашшоқ одамларга ўхшатиб «Гарчи тошинг кисвати зебо мисол, лекин ичинг кисвати андоқ сафол», — деб уялтиради. Шундан сўнг ўзининг боғу бўстонлар зийнати эканини ва бошқа фазилатларини мақташга ўтади.

Бу мунозарада автор бойлик, зебу зийнатга берилган кишиларни танқид қилади ва илм-фан, маъно аҳлини улуғлайди. Бу воқеалар гарчи мажозий образлар орқали пардали қилиб тавсирланган бўлса-да, шоирнинг ҳукмрон табақа вакиллари жирканч ҳаётини назарда тутаётганлигини англаш қийин эмас.

«**Бинафша ва Чанг**». Бу мунозарада тасвирланишича, Гису бинафшазорда катта базм уюштиради. Ҳусн ва Фуод бошлиқ давра аҳли бинафшаранг кийимларда намоён бўладилар, саҳнга бинафшаранг палослар тўшалади. Зиёфат қизиб, майхўрлик авжига чиққан пайтда унинг иштирокчилари ақл парокандалигига учрайдилар, шарму ҳаёдан узоқлашадилар, шоир ёзгани-

дек, «шарм саропардасини олди май». Базм иштирокчилари бир-бирларига кина-адоват билан қарай бошлайдилар. Шунда Чанг қора кийимли, бошини қуйи солиб ўтирган сўфинамо Бинафшани кўриб, унинг маънавий қиёфасини фош қилиб ташлайди. Бинафшанинг қуруқдан-қуруқ савлат тўкиб, ўзини такаббуруна тутиши, эл кўзига шайхлар пиридек бўлиб кўринишга ҳаракат қилиши Чангни ғазаблантиради:

Дедики:— Эй суврати маъни сароб,
Ранг ила суврат сани этмиш хароб.
Уйла такаббурдин эди саргарон,
Нахват анго ёр эди тан ичра жон.

(359—360-бетлар)

Чанг Бинафшанинг нуқул қора ишлар билан шуғулланиши ва бунинг учун динни қурол қилиб олганлигини, сўзи билан иши бир эмаслигини: «Дин йўлидин иш санго безорлиғ, лойиқ эмас бўлмоқинг ушшоқ аро» каби сўзлар орқали очиб ташлайди. Чангнинг Бинафшага қарата айтган сўзларида ҳаётий ҳақиқат мавжуд. Шоир шайх қиёфасидаги Бинафша образи воситасида ўз давридаги риексор шайх ва руҳонийларнинг кирдикорларини, динни қурол қилиб меҳнаткаш халқни алдаб, эзиб келаётганликларини ишоралар ёрдамида тасвирлаб, катта жасорат кўрсатган. Чанг ўзининг ушшоқ аҳлининг сардафтари экани, сўзу сози маъноли ва манзур, булбул унинг бандаси эканлигини мадҳ этади. Ўз навбатида Бинафша Чангнинг ташқи қиёфасини танқид қилади. Уни кўр ва шол деб атайди. «Каж бўюну, калбошу, бадмўйсан, эгри қўлу хамқаду бадхўйсан», — деб унинг фазилатларини камситади, ўзини мақташга ўтади.

Кўринадики, Нишотий мазкур мунозараларида турмушдаги нолойиқ иллатларни тасвирлайди, мажозий образлар орқали бир қатор ахлоқий-таълимий масалаларни кўтариб чиқади ва ўшаларга доир ўз шахсий қарашларини ифода этади. Айрим образлар ва воқеалар тасвири билан турли ижтимоий гуруҳларга мансуб кишилар ўртасидаги муносабатларни танқид қилиб, уларга нисбатан норозилик билдиради. «Ҳусну Дил» достони таркибидаги мунозараларда кўзга ташланадиган умумий тема ва ғоя манманликни қоралаб, камтарликни улуғлашдир. Шоир камтарликка инсоннинг энг қимматли фазилати сифатида юксак баҳо беради ва уни кенг тарғиб этади. Камтарликни ўз даври феодал муҳитида авж олган мағрурлик, такаббурликка қарама-қарши қўяди ва кишиларни самимий, софдил, аҳил бўлишга чақиради.

Нишотий барча мунозараларида маишатпарастликнинг ёмон оқибатларга олиб келишини уқтиради. Мунозараларда «майпараст», «бўлди маст», «шўриши май», «май қизитиб базм элига чун димоғ», «масти хароб аҳли боғ», «бода олиб хулқ ҳижобин ҳама», «бода бериб шарм ниқобин ҳама» каби сўз ва бирикмаларни келтириш билан автор майхўрликнинг зарарли оқибатлари бўлмиш мағрурлик, ўйламай сўзлаш, худбинлик, бировни камситиш, мақтаниш, одобсизлик, вафосизлик, ҳурматсизлик каби ярамас хатти-ҳаракатларни танқид қилади ва муҳим тарбиявий аҳамиятга эга бўлган фикрларни илгари суради.

Шоир ўз мунозараларида мажозий образлар воситасида ватанни улуғлаш, уни муқаддас билиш ғояларини ҳам баён этади. Чолғу асбобларидан Чанг, Даф, Найнинг саргузаштларини ҳикоя қилиб, шоир ватан меҳри, ватандан жудоликнинг аччиқ изтиробларини жуда таъсирли ифодалайди.

«Қушлар мунозараси». Кейинги йилларда олиб борилган изланишлар Нишотийнинг лирик асарлари ҳамда «Хусну Дил» достонидан ташқари яна ахлоқий-дидактик характердаги «Қушлар мунозараси» («Мунозараи мурғон») номли манзумаси ҳам борлигини кўрсатди. Бу асарни ўрганиш ва тарғиб этишда таниқли адабиётшунос А. Ҳайитметовнинг хизматлари катта. Олим мазкур асарнинг текстини унинг ЎзФА Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланаётган қўлёзма нусхаси асосида илк дафъа эълон қилди³¹.

Алишер Навоийнинг фалсафий руҳдаги «Лисонуттайр» достонидан руҳланиб ёзилган бу аллегорик асар 300 мисрадан иборат бўлиб профессор А. Ҳайитметовнинг тахмин қилишича³², у «Хусну Дил» достонидан олдин ёзилган бўлса керак.

Ўзбек тилида битилган бу мунозарада 14 хил қушнинг ўзаро баҳс-мунозаралари орқали ахлоқий-таълимий масалалар илгари сурилади.

Асарда тасвирланишича, хушманзара боғда Лайлак, Зоғ, Қумри, Булбул, Тўти, Товус, Ҳумо ва бошқа қушлар ўз сифатлари, фазилатларини мақтаб ўзаро баҳс қиладилар. Лайлак баҳор гўзалликларига мафтун бўлиши, Булбул ва Қумри хушхонлиги билан мақтанса, Ҳак-

³¹ Нишотий. Қушлар мунозараси. Гулистон. 1970. 1-сон.

³² Уша жойда.

ка боғ меваларини қўриқлаши, Товус, Ҳусни ва Ҳумо озорсизлиги билан мақтаниб, ўзларини бир-бирларидан устун қўйишга ҳаракат қиладилар. Асардаги ҳар бир мажозий образ XVIII асрдаги турли социал гуруҳларнинг қиёфасини чизиб беришга қаратилган. Жумладан, Қарчиғай, Тўти, Товус, Қумри, Ҳакка, Зоғ кабилар образида замонасидаги амалдорлар, беклар, савдогарлар, руҳонийлар тоифасининг кирдикорлари фош этилса, ўз меҳнати билан кун кўрувчи халқ вакиллари Булбул, Ҳумо, Ҳудҳуд, Каклик образлари мисолида кўрсатилади. Шу йўл билан автор давр воқеаларига ўз актив муносабатини баён этган.

Мунозарада ахлоқ-одоб масалалари марказий ўринни эгаллайди. Қушлар орасида Ҳудҳуд хуш хулқи, одоби, самимийлиги билан ажралиб туради. Шоирнинг фикрича, одамнинг инсоний қиёфасини унинг ташқи кўриниши эмас, балки ички дунёси белгилайди, шунинг учун у «Суратинг хўбу, сийратинг ночоқ» мисрасида худди шу фикрни кўзда тутган. Ҳумо қуши тилидан автор қуйидаги мисраларни беради:

Даҳраро будур кору борим,
Ҳеч жониворга етмас озорим.

Шунингдек, мунозарада илм-ҳунарга ҳурмат, яхшилик, инсоф ва адолат каби масалалар ҳам мажозий образлар воситасида илгари сурилади.

Асарнинг тили «Ҳусну Дил» дostonига нисбатан янча раван ва тушунарлидир. Унда Хоразм шеvasининг таъсири сезилиб туради. Шунингдек, асарда озарбайжонча, тожикча сўз ва иборалар ҳам учрайди ва бу факт Нишотийнинг бу тиллар бойликларидан ҳам унумли фойдаланганини кўрсатади.

Нишотий «Қушлар мунозараси» ҳамда «Ҳусну Дил» дostonи таркибидаги мунозаралари билан бу жаирнинг моҳир устаси эканлигини намойиш этди. Шу билан бирга, у XVIII аср ўзбек адабиётида мунозара жанри традицияларини давом эттириб, унинг тараққиётига салмоқли ҳисса қўшди.

СЎЗ ДУРИ МУЪТАБАР

Нишотий машҳур сўз санъаткорларининг бадий меросини чуқур ўзлаштириб олганлиги туфайли улкан ижодий ютуқларни қўлга киритди. Шунинг учун ҳам у сўз санъати ва унинг Шарқдаги улуғ намояндалари ҳақида қимматли фикрларни баён этади.

Шоир сўзга юксак баҳо беради. Унинг фикрича, танга жон бағишлаган ҳам, инсонни ҳайвондан ажратиб, фарқ этган ҳам сўздир.

Сўз дуридур жавҳари жондин азиз,
Балки эрур икки жаҳондин азиз.
Сўздин экан руҳи равон ҳам санга,
Жону, тану, тобу товон ҳам санга.

(29-бет)

Нишотийнинг фикрича, сўз кишига жон беради, сўзсиз одам девордаги суратга ўхшайди, одам учун энг зарур нарса тилдир, дунёда карлик, кўрлик, хунуклик айб эмас, агар бундай киши ширин ва маъноли сўзлай олса, у барчанинг меҳрини қозонади, элнинг ҳурматига сазовор бўлади. Агар биров ҳуснда тенгсиз бўлса-ю, ширин ва доно сўзи бўлмаса, ундай одам эл олдида кераксиз буюм сингари қадрсиздир.

Бу бори бир сурати девор эрур,
Сўз анга гар бўлмаса бекор эрур.

(30-бет)

Нишотий сўзнинг «қабих» ва «малиҳ» каби маъно олтенкаларидан иборат эканини айтиб, қабих сўзларни «гилоб» (лойқа)га ва маъноли, малиҳ сўзларни «гулоб»га ўхшатади ва одамларни мазмуни сўзлашга даъват этади. Яхши ва маъноли сўзлар ҳазинаси жуда бой. Гавҳардек қимматбаҳо бўлган яхши сўзлар ҳатто захарли илонни ҳам инидан чиқаришга қодир.

Нишотийнинг фикрича, сўзга доимо зебу зийнат бериш керак. Шундагина у латофати, мазмуни, нозиклиги ва таъсирчанлигини сақлаб қолади. Акс ҳолда, у одамлар орасига низо, ғавғо солиши мумкин. Разил, паст кишилар нодонлик ва саводсизликдан «муҳаббатни» «меҳнат», «роҳат»ни «заҳмат», «жоҳ»ни «чоҳ», «қанд»ни «қайд» тарзида ўқиб, сўзнинг маъносини бузиб беришлари мумкин.

Кўрса муҳаббати дегай меҳнат ул,
Раҳмати кўргач топибон заҳмат ул.
Водий аро кўрса агар тахти чоҳ,
Мисри баён ичра дегай тахту жоҳ.

(34-бет)

Сўз санъати ва унинг қудратини бениҳоя юксакликка кўтарган Алишер Навоий «Хамса»да «оби ҳайвон» ҳақида сўзлаб, уни реал ҳаётда ишлатиладиган сўзнинг ўзи тарзида таъриф беради:

Башар зотида жавҳари жон ҳам ул,
Улук жисмида оби ҳайвон ҳам ул³³.

Улуғ Навоий бу билан асл одамгарчиликни кўрсатадиган ҳам, ўликни тирилтирадиган ҳам сўздир, деган фикрни илгари суради.

Нишотий Навоий фикрларини ривожлантириб, сўзни кишиларга абадий ҳаёт бағишловчи куч деб таърифлайди.

Сўз санъатини бениҳоя қадрлаган Нишотий Низомий Ганжавий (1140—1203), Хисрав Деҳлавий (1253—1325), Абдурахмон Жомий (1414—1492), Алишер Навоий (1441—1501) каби буюк арбобларнинг ижодий хизматига ҳам юксак баҳо беради, уларнинг ҳар қайсиларини бадиий ижодда бир денгизга ўхшатади. Шоир бу доҳий санъаткорларни назм элининг сардафтарлари, ширинсухан булбуллар, қалам аҳлининг шоҳлари, ижод куёшлари деб улуғлайди:

Ул бирисин Шайхи Низомий дегил,
Мамлақату мулк низоми дегил,
Бу биридур Хисрави олижаноб,
Торами назм узра мунир офтоб.
Ул бириси ҳазрати Жомий эрур,
Даҳр элининг пок каломи эрур.
Ена бири булбули дostonсаро,
Яъни Навоий эрур ул хушнаво.

(35-бет)

Нишотий ўзларининг ўлмас «Хамса»лари билан машҳур бўлган бу буюк сиймоларнинг зўр ижодий меҳнати натижасида ижоднинг абадий гулшанларини яратиб қолдирганликларини қайд этиб, ўзининг улардан баҳраманд бўлганини ёзади. У «Хамса»лардаги биринчи дostonларнинг номини тилга олиб, уларга муносиб жавоб дostonини ёзиш учун ўз устозларидан мадад тилайди:

Тўрт китоб андаки мазкур эрур,
Хамсалиғ оти била машҳур эрур.
Ҳар бирининг аввалида бир китоб,
Бор эдиким, андин эди фатҳи боб.
Ман доғи онларга демоклик жавоб,
Истабон айтдим бу сўзи иртиқоб.
Гарчи демак сўз манга йўқ эрди ҳад,
Дегум ани етса гар андин мадад.

(39—40-бетлар)

³³ Алишер Навоий. Хамса. Тошкент, 1960. 378-бет.

Бу мисралардан Нишотийнинг устозларнинг бой адабий меросидан баҳра олиб «Хамса» яратишни ҳавас қилганлигини англаш мумкин. Аммо унинг «Хамса» яратганлиги ҳақида ёзма манбаларда ҳеч қандай маълумот учрамайди. Бу ўринда шоир ижодда доимо янгиликка, оригиналликка интилиб, ҳеч ким юрмаган, балки «билмагану кўрмаган йўлдан» боришни мўлжаллаб, буюк «Хамса»лардаги дostonларга ғоявий-бадий жиҳатдан мукамал бўлган дostonлар билан жавоб қайтаришга ҳаракат қилишининг ўзи диққатга сазовордир. У бундай жасоратли меҳнат учун ўзида тегишли ижодий тайёргарлик, қобилият ва иқтидор борлигини ҳис этган.

РАНГИН САТРАЛАР СЕҲРИ

«Хусну Дил» Нишотийнинг юксак поэтик маҳоратини намоиш қилувчи дostonдир. «Хусну Дил»— сюжет ва композиция жиҳатидан мураккаб дoston бўлиб, 62 бобдан ташкил топган. Боблар катта-кичик ҳажмларга эга. Улар традицион лирик кириш ва лирик хотималарни ўз ичига олади ва ундан олдин шу бобда тасвир этилган воқеаларнинг қисқа насрий тафсилоти берилади. Лирик кириш ва хотималарда авторнинг воқеага муносабати, қарашлари, фикр-ўйлари ўз аксини топган. Уларда бош қаҳрамон—шоир образи ҳисобланади.

Лирик киришда автор баён этилаётган воқеа-ҳодиса, унда иштирок этадиган қаҳрамонларнинг ҳаракати, характери ҳақида қисқа хабар беради. Масалан, Хусннинг Фуод иштирокида ўтказган базмини ҳикоя қилувчи боб қўйидаги мисралар билан бошланади.

Олам эли бўлди фароғат била,
Гулшани ишрат аро роҳат била.
Барча халойиқ тузубон айшу базм,
Бўлди унут даҳрға ҳангоми разм.

(243-бет)

Бунда автор бобда бериладиган дилхуш бир воқеа тасвирига ишора қилмоқда.

Лирик хотималарда эса, шоирнинг соқийга мурожаати, унинг воқеа яқунланаётган вақтдаги ҳолати, воқеанинг моҳияти тўғрисидаги хулосаси, унга муносабати кабилар акс этилади. Ҳар бир бобнинг охирида 4 мисрадан ташкил топган бу хулосалар авторнинг воқеалар ривожигаги позициясини аниқлашга ёрдам беради. Масалан, шоир Фуоднинг маккора Форуқа тузо-

ғига илинганини тасвирлаб, кишиларни хушёрликка, илм-ҳикмат йўлидан боришга даъват этади:

Ёраб, ўзинг илм ила ҳикмат манго,
Ёр этибон, айла ҳидоят манго.
Чоҳи жаҳолатда эрурман залил,
Олати ҳикматни манга қил далил.
(276-бет)

Ҳар бир бобда шоирнинг соқийга мурожаати берилиб, уларда ифода этилган воқеанинг моҳияти тўғрисида автор хулосаси, унинг мақсадлари баён этилади.

Соқий олиб кел манга жсми мурод,
Ичибу амрингга этиб ииқийёд.
Кезганиму кўҳу, биёбону дашт,
Арз этайин неки эса саргузашт..
(22-бет)

Достонда кўпгина лирик чекинишлар ҳам мавжудки, уларда шоирнинг ички руҳий кечинмалари, орзу-истаклари, қарашлари ифодаланади. «Хусну Дил» достонидagi воқеаларнинг асосий йўналиш нуқтасини Дилнинг ҳаёти, саргузашти ва кураш йўли ташкил этади. Ундаги барча воқеалар шу саргузашт асосида пайдо бўлади ва унга келиб боғланади. Дилнинг Хуснга ошиқ бўлиб қолгани воқеанинг тугунини ташкил этади, шундан сўнг сюжет кенг планда ривожланиб боради, Дил, Назар, Ақл, Ишқ, Хусн ва бошқаларнинг бой саргузаштлари, курашлари тасвирланади ва натижада асар композицияси мураккаблашиб боради. Сюжетнинг анчагина қисми Назар саргузаштлари, курашлари билан боғлиқ. У оби ҳаётни ахтариб топиш мақсадида турли ўлкаларда бўлади, тўқайзорлар, дашту саҳролар, денгизлар оша ўтиб, ваҳший махлуқлар, девлар, зангилар қўлидан қутулиб, севишганларни мурод-мақсадига эриштиради. Назарнинг ҳар бир саргузашти алоҳида бир сюжетни ташкил этади. Бу воқеалар халқ афсоналарини эслатади.

Достондаги ранг-баранг саргузашт ва воқеалар бир неча сюжет линияларини ташкил этади ва уларнинг ҳаммаси ягона, қолипловчи сюжет—Хусн ва Дилнинг мақсад йўлида курашлари, интилишларига хизмат қилади ҳамда унга улашиб достоннинг яхлит композициясини вужудга келтиради.

Достон Шарқ адабиётида кенг қўлланилган бош қолипловчи ҳикоя асосида яратилган. Хусн ва Дил саргузашти асосий, қолипловчи ҳикоя бўлиб, унинг таркиби-

га кирган бошқа қиссалар қолипланувчи воқеалар саналади. Достонда келтирилган Най, Даф, Нахл, Нағма каби созларнинг саргузашти ҳамда мустақил мунозаралар ҳам асосий ғоявий мотивларни тўлдиришга хизмат қилади.

Асарда яхшилик, олижаноблик, эзгулик билан ёвузлик ва ёмонлик кучлари ўртасидаги кураш унинг конфликтини ташкил этади ва конфликт яхшилик кучларининг тантанаси билан ечилади.

Нишотий мураккаб сюжетли достон композициясининг пухта ва ихчам бўлиши устида қунт билан ишланган. Образлар, уларнинг ҳаракати, воқеаларнинг меъёри ва уларнинг мантиқий ривожланиши, боғланишига катта эътибор берган. Достон композициясидаги ўзига хослик шундаки, автор асосий ғояни чуқурроқ ифодалаш мақсадида драматизмни муттасил равишда кучайтира боради.

«Хусну Дил» достони ўзбек адабий тилининг муҳим ёдгорликларидан бири бўлиб, у ўзбек тилининг бой имкониятларини яна бир марта намоён этди. Бу асар орқали биз ўзбек адабий тилининг XVIII асрдаги тараққиёти билан танишамиз. Нишотий Алишер Навоийнинг ўзбек адабий тили тараққиёти учун кураш йўлини давом эттириб, халқ жонли тилидан кенг фойдаланишга интилади.

Нишотий «гавҳари жон» бўлган сўз танлаш санъатига алоҳида эътибор билан қаради. У ҳар бир сўзнинг иложи борича содда, тушунарли ва шу билан бирга назик маъноли, мазмунли бўлиши учун ҳаракат қилди ва унга эришди. Бунинг учун у чиройли ташбиҳлар, метафорик иборалар, бирикмаларни ишлатди. Бу воситалар асарнинг таъсир кучини ошириб, автор фикр-туйғуларини аниқроқ англашга ёрдам беради.

«Хусну Дил» достони тилида идиоматик иборалар кўп қўлланилган:

Юз дема, бир гулшани беҳор эди,
Кўргали гулзорни гул зор эди.
(259-бет)

Достонда Хоразм шевасининг таъсири очиқ кўринади. У сўз ва ибораларни қўллаш, сўзларнинг ўзаро боғланиши учун восита бўлиб хизмат қиладиган шахс, сон ва келишиқ қўшимчаларида ҳам сезилади. Масалан:

Шоҳи Фуода доғи етти сурур,
Билди ани дийдан жон ичра нур.
(154-бет)

Достондаги «ёдима», «жонима», «истагана» каби сўзларда ҳам «га» қўшимчаси ўрнида «а» формаси ишлатилган. Адабий тилдаги қўл сўзи илк шаклида, эшик — қобу, копу, ёна — яна, этайин — этоли, билайин — билולי, уларга — аларга, ундан — андин каби феъл формалари қўлланилган.

Банд этибон илкни бўлди равон,
Ҳимматинг олийға келтурди давон.
(328-бет)

Нишотий ўз даврининг бадий сўз устаси сифатида достонда катта маҳорат кўрсатди. «Ҳусну Дил» достонида халқ оғзаки ижодининг таъсири кучли. Ундаги кўп воқеа ва ҳолатлар фантастик характерга эга. Масалан, Назарнинг денгиз ва қуруқликда йиртқич ҳайвонлар қўлига тушиши ва ғалабаси, кумуш тоғлардан ўгиши, сеҳрли узукдан, соч толасидан фойдаланиши, кишиларнинг кийик қиёфасига кириши каби эпизодлар бадий тасвир жиҳатидан халқ эртаклари ва афсоналарига жуда ўхшаб кетади.

Достонда халқ мақоллари, ҳикматли сўзлари ва ибораларидан ўринли фойдаланилган. Асар тилидаги ранг-баранг тематикага эга бўлган, чуқур ижтимоий маъноларни ифодаловчи ҳикматли сўзлар автор фикрини бойитишга, асар тилининг оммабоплигига хизмат қилади. Жумладан, Ишқ томонидан борган элчига қараб Ақлшоҳ тилидан айтилган «элчига ўлим йўқ» мақоли бундай берилади:

Сўйгай эдим тутмаса бу сўз йўлум,
Ким, дер улус «элчига йўқтур ўлум!»
(207-бет)

Шунингдек, Назар тилидан айтилган «Қасални яширсанг, иситмаси ошкор этади» мақоли:

Айламагил розингни мандин ниҳон,
Хасталиги қилғусидур марг аён.
(246-бет)

Ёхуд «Меҳмон—отангдан улуғ» мақоли:

Чунки деди ҳодийи инсону жон,
Иззат этинг кофир эса меҳмон
(119-бет)

мисраларига маҳорат билан сингдириб юборилган. Яна шу хусусият кўзга ташланадиги, «лекин» зидловчи боғловчиси «лек» шаклида келади ва «а» унлиси ўрни-

да кўпроқ «о» ишлатилади (айлагай мен—айлагомен, ўлғаймен—ўлгомен, топғаймиз—топғомиз, қайдин—қойдин кабилар). Хоразм шевасининг бундай хусусиятлари Нишотий яшаган давр жонли тилида кенг қўлланилган.

Шоир дostonдаги қаҳрамонлар тилига ҳам катта эътибор берган. У қаҳрамонлар тилини индивидуаллаштириш орқали уларнинг маънавий қиёфасини тўлароқ ёритишга эришган. Масалан: Фуод мулойим сўзловчи, камтарлик ва одоб билан фикр юритувчи шахс бўлса, шайх Зарқ ўз сўзлари билан кишини ранжитадиган, риёкор, мунофиқ киши бўлганлиги унинг ифода услубидан яққол кўринади.

Нишотий қаҳрамонлар ҳаракатлари, руҳий кайфиятларини таъсирли қилиб беришда табиат манзараси тасвиридан ўринли фойдаланган. Дostonдаги кўп боблар тонг тасвири билан бошланади. Шоир «Шаҳри Ҳабиб», «Мулки Адаб», «Гулшани Рухсор», «Боғи Вафо», «Қасри Висол» каби турли манзил, боғу гулшанларнинг баҳор фаслидаги гўзал манзарасини санъаткорлик билан тасвирлайди.

Нишотий ўз дostonида ўрни-ўрни билан ҳикмат даражасидаги мисралар битади.

Гарчи ярош ўлсуну ёхуд савош,
Яхши эмас этмокимиз бекенгош.
Тўю азо хуштурур аҳбоб била,
Шодию ғам ҳам яна атроб била.

(203-бет)

Шоир дostonда ўхшатиш приёминини кўп ўринларда муваффақиятли қўллаган. Жумладан, шоҳнинг кўнглини кўзгуга, қоғознинг сариғлигини қуёшга, бир неча йўлни чирмашиб кетган томирларга, Фуоднинг кулгисини субҳ кулгисига ўхшатиб, оригиналликка интиланган:

Субҳ киби кулди бу сўза Фуод,
Меҳр бўлуб гул киби хандону шод.

(347-бет)

Шоир ҳикоя қилинаётган воқеаларнинг моҳиятини очишга хизмат қилувчи қарама-қарши қўйиш (контраст) услубидан ҳам самарали фойдаланган. Фуод Ҳуснга ёзган мактубида ўз садоқатинини бундай ифодалайди:

Ваҳ бу на сўз, ҳар на дедим бор хато,
Шоҳи фалак сансану, ман бир гадо.

(290-бет)

Нишотий асарда шовқин-суронли жанг манзараларини муболагалар билан тасвирлайди. Диёри Сагсорнинг ҳукмдори Золим Рақиб ва унинг лашкаридаги девларнинг савлати, ҳайбатини бундай беради:

Оллида бир хисрави Рустам нишон,
Ҳайбатидин куқраб эди осмон.
(326-бет)

Достон тилида ташхис—жонлантиришлар ҳам кўп бўлиб, улар воқеалар тўғрисида кенг ва чуқур тасаввур ҳосил қилишга ёрдам беради.

Чарх этокидин тўқубон тошини,
Ерга оқизди кўзининг ёшини,

Шунингдек, сўзни кўчма маънода қўллаш, мажоз каби санъатлар ҳам достонда энг нозик фикрларни ифода-лашга хизмат қилади.

Шоир Фуоднинг зиндондан Ҳуснга ёзган номасини таърифлаб, мажоздан фойдаланади:

Номанинг асбобин шоҳи Фуод
Қилди талаб, этти Назар инқиёд.
Кўз қаросидин анга берди сиёҳ,
Қипригидин берди, қалам олди шоҳ.
(281-бет)

Нишотий классик адабиётда кўп қўлланиладиган талмеҳ санъатидан ҳам ижодий фойдаланиб, ўз достонида «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Юсуф ва Зулайхо», «Вомиқ ва Узро» қиссаларига ишора қилади.

Лайли экок айлади Мажнун ани,
Бир йўли ғам айлади маҳзун ани.

Ёки:

Хуллас ўшул маҳваши Узро жамол,
Бўлди анинг Вомиқи беқийлу қол.
(144-бет)

«Ҳусну Дил» достони назмнинг маснавий формасида арузнинг сареъ баҳридаги сареъи мусаддаси матвни мавқуф тармоғида ёзилган. Айрим боблардаги тавсифлар насрий формада бўлиб, Шарқ насри традициялари асосида саъж шаклида қофиялангандир.

Достонда оддий қофиядан ташқари, ички қофияла-ниш санъати ҳам ишлатилган.

Баҳр билур гавҳаринг аҳволи не,
Чарх билур ахтаринг иқболи не.
(279-бет)

Бу сатрлардаги «гавҳаринг», «ахтаринг» сўзлари ички

қофияни ташкил этиб, мисраларнинг равонлиги, таъсир кучи ва мазмундорлигини оширади.

Нишотий ўз даврининг бадий сўз устаси сифатида «Ҳусну Дил» да катта бадий маҳорат кўрсатган. Унинг маҳорати дастлаб реал ҳаёт ва инсон гўзалликларини юксак бадийлик билан тасвирлашда кўринади.

Лекин шу билан бирга «Ҳусну Дил» достони муаллифнинг дунёқараши билан изоҳланадиган айрим зиддиятлардан ҳам ҳоли эмас. Шоир баъзан тушунилиши қийин бўлган услублар, мураккаб сўз ва иборалар қўллайди. Шу билан бирга асар сюжетида ҳам баъзи бир узундан-узоқ саргузаштлар, такрорий фикрлар кўзга ташланадики, улар асар сюжетини мураккаблаштириб юборган.

Асос-эътибори билан шоир ижоди ўзининг ғоявий-бадий фазилатлари билан XVIII аср ўзбек адабиётида муҳим воқеа бўлди. Кейинги давр ўзбек ғазалчилиги ва дostonнавислигига ижобий таъсир кўрсатди.

ХУЛОСА

Муҳаммаднийёз Нишотий ўзбек адабиёти тарихида ҳаётий лирик асарлар, «Ҳусну Дил» ва «Қушлар мунозараси» каби дostonлар муаллифи сифатида танилган хассос ижодкордир.

Шоирнинг серқирра ижоди ўзигача бўлган ўзбек адабиёти, умуман Шарқ адабиёти илғор традициялари билан узвий боғлиқ ҳолда камолга етди.

Шарқда «Ҳусн ва Ишқ», «Қиссаи Ҳусн ва Ишқ» номлари билан кўпгина асарлар мавжуд бўлиб, улар қадимий Ҳусну Дил сюжети асосида яратилган. Бу сюжет кўп шоирлар ижодида турлича жилоланган.

XVIII аср шоири Нишотий ҳам бу традицион сюжетга мурожаат қилиб, «Ҳусну Дил» дostonини ёзди. Бу асарни яратишда у ўзигача яратилган шу сюжетдаги асарлардан, айниқса, Фаттоҳий ва Мушфиқларнинг фурс-тожик тилида ёзган қиссаларидан кўп илҳомланган.

Ҳусну Дил сюжети асарлар давомида турли давр ёзувчилари томонидан қайта-қайта ишланган экан, у ҳар гал сўз санъаткорлари учун ўз гоёвий ниятларини ифодалаш учун бир восита бўлиб хизмат қилди. Шунга кўра, бу темадаги асарларнинг кўпчилиги, жумладан Фаттоҳий ва Нишотий асарлари ҳам сюжет ва образлар системаси жиҳатидан бир-бирига яқин туради. Бу ҳар иккала дostonни қиёсий ўрганиш шуни кўрсатадики, Нишотий гарчи традицион сюжетдан фойдаланган бўлса ҳам, лекин у қиссага ижодий ёндашиб, бу темани ўзича талқин этади. Нишотий дoston сюжетига янги эпизодлар киритиб, ўз гоёвий ниятларига мувофиқ келадиган янги бир асар яратади.

Шуни қайд этиш керакки, Нишотий дostonида у яшаган давр учун муҳим бўлган илғор қарашлар илгари сурилган. Унда шоирнинг замонадан шикоят мотивлари, ахлоқий-тарбиявий масалалардаги мулоҳазалари маҳорат билан баён этилган.

Фаттоҳий ва Нишотий дostonларида гарчи воқеанинг бошланиши, тугаши ва асосий образларнинг аталиши бир-бирига уйғун бўлса-да, Нишотий ўз дostonи-

да образларнинг ички руҳий дунёси ва ташқи қиёфасини чуқурроқ, кенгроқ тасвирлайди. Шунингдек, у ўз достонига шайх Муршиди Илҳом, қайиқчи, Шухрат шаҳрининг ҳукмдори Фахр, Булбул ва Лочин каби қушлар образларини киритади.

Шоир достонга янги образлар билан бирга янги эпизодлар ҳам киритиб, уни бойитади. Асар қаҳрамонларидан Назарнинг сафар давомида Шухрат шаҳрига бориб, Фахршоҳ билан суҳбат қилиши, ундан кейинги саргузаштлари ҳамда Ақлшоҳ базмида берилган чанг, най, даф ҳикоятлари шулар жумласидандир. Автор шоҳларнинг мағрурлигини фош этувчи «Лочин ва Булбул» мунозарасини ҳам берганки, у Фаттоҳий достонидан учрамайди.

Шунингдек, Фаттоҳий достонидан Гул билан Даф, Нахл ва Най, Бинафша ва Чанг, Наргис ва Косаи Чин ўрталарида мунозаралар бўлиб ўтганлиги фақат қайд этиб ўтилган бўлса, Нишотий достонидан бу мунозараларнинг тўлиқ ҳикоялари берилди. Бу мунозараларнинг ҳар бири мустақил асар характерига эга бўлиб, улар орқали шоир ўз замонасидаги ижтимоий гуруҳлар тўғрисидаги фикр-мулоҳазалар, илғор қарашларини баён этади.

Ҳусну Дил сюжетидаги достонларни қиёсий ўрганиш жараёнида шу нарса ҳам кўзга ташланадигани, агар Фаттоҳий достонидан фантастик тасвир кучли бўлса, Нишотий достонидан реалистик майл, ҳаётийлик устун туради. Нишотий уруш эпизодларини тасвирлаб сеҳрли кучларни эмас, балки кўпроқ Ғамза, Он, Жилва, Ғам, Андуҳ каби паҳлавонлар жасоратини мадҳ этишни афзал кўрган. Нишотий достони фақат ўзининг мазмуни, ғоя ва образлари билангина эмас, балки воқеалар баённинг батафсиллиги, салмоқли ҳажми, ўзининг оригинал ғоявий-бадий фазилатлари билан ҳам шу сюжетдаги асарлардан ажралиб туради.

Нишотий бу достони билан ўзбек адабиётида достончилик жанри тараққиётига салмоқли ҳисса қўшди ва ўздан кейинги шоирлар ижодига баракали таъсир кўрсатди. XVIII асрнинг охири ва XIX асрда яшаб ижод этган Огаҳий, Хиромий, Ҳозиқ, Мирий, Нодир каби шоирлар достончиликда шухрат қозонган эканлар, шубҳасиз, улар Муҳаммаднийез Нишотий ижодидан, айниқса, унинг «Ҳусну Дил» достонидан илҳомланганлар.

Шунингдек, унинг «Ҳусну Дил» достони ёш авлодга таълим-тарбия беришда ҳам муҳим роль ўйнади. Бу дос-

тон асосида ахлоқий-таълимий характердаги дарсликлар вужудга келган. Жумладан, XIX аср охири — XX аср бошларида яшаган қўқонлик маърифатпарвар шоир, педагог Мирзо Хайрулло ўзи очган мактаблар учун Нишотийнинг «Ҳусну Дил» дostonидан ижодий озиқланган ҳолда «Гулшанул хаёл» номли дарслик яратган. У дostonнинг сюжети ва образларини қайта ишлаб, болаларнинг ёши ва билим савияларига мослаштирган.

Муҳаммадниёз Нишотий ўзининг бой ижодий мероси билан маданиятимиз ва адабиётимиз тарихида фахрли ўринни эгаллайди.

МУНДАРИЖА

Муқаддима.	3
Ҳаёт саҳифалари.	8
Боқий хазина.	10
Шеърят гулшани	13
Ҳаётбахш анъана давом этади.	16
Кўҳна мавзунинг янги жилоси.	27
Мунозараларда ҳаёт нафаси.	39
Сўз дури мўтабар.	46
Рангин сатрлар сеҳри.	49
Хулоса.	56

Мунира Касимова

МУХАММАДНИЯЗ НИШАТИ

(Жизнь и творчество)

На узбекском языке

Ташкент, «Фан»

*ЎзССР ФА илмий-оммабон китоблар таҳрир
ҳайъати томонидан нашрга тасдиқланган*

Муҳаррир *Н. Қосимова*
Техмуҳаррир *О. Мосина*
Рассом *Б. Хайбуллин*
Корректор *М. Саидова*

ИБ № 4038

Теригга берилди 30.01.87 й. Босишга рухсат этилди 4.03.87 й. P03034. Формати 84×108¹/₃₂. Босмахона қозғоли № 1. Адабий гарнитур. Юқори босма. Шартли босма л. 3,15. Ҳисоб-нашриёт л. 3,0. Тиражи 5124. Заказ 27. Баҳоси 10 т.

ЎзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 700047. Гоголь кўчаси, 70.
ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси, Тошкент, М. Горький проспекти, 79.

83.3Ўз1
Қ 61

Қосимова М.
Муҳаммаднийоз Нишотий (Ҳаёти ва ижоди)/
Масъул муҳарр. Р. Воҳидов.—Т.: Фан, 1987.—60 б.

Қасимова М. Муҳаммаднийоз Нишати (Жизнь
и творчество).

83.3Ўз1